

UTJECAJ PANDEMIJE COVID-19 NA SEKTOR TURIZMA ODABRANIH DRŽAVA ČLANICA EUROPSKE UNIJE

Šprem, Lovro

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Economics and Business / Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:148:313136>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 Unported/Imenovanje-Nekomercijalno-Dijeli pod istim uvjetima 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-10**

Repository / Repozitorij:

[REPEFZG - Digital Repository - Faculty of Economics & Business Zagreb](#)

Sveučilište u Zagrebu
Ekonomski fakultet
Diplomski sveučilišni studij
Poslovna ekonomija – smjer Analiza i poslovno planiranje

**UTJECAJ PANDEMIJE COVID-19 NA SEKTOR TURIZMA
ODABRANIH DRŽAVA ČLANICA EUROPSKE UNIJE**

Diplomski rad

Lovro Šprem

Zagreb, rujan 2021.

Sveučilište u Zagrebu
Ekonomski fakultet
Diplomski sveučilišni studij
Poslovna ekonomija – smjer Analiza i poslovno planiranje

**UTJECAJ PANDEMIJE COVID-19 NA SEKTOR TURIZMA
ODABRANIH DRŽAVA ČLANICA EUROPSKE UNIJE**

**THE EFFECTS OF COVID-19 PANDEMIC ON THE
TOURISM SECTORS OF SELECT MEMBER STATES OF
THE EUROPEAN UNION**

Diplomski rad

Student: Lovro Šprem

JMBAG studenta: 0067529761

Mentor: doc.dr.sc. Velibor Mačkić

Zagreb, rujan 2021.

SAŽETAK

Rad analizira utjecaj pandemije COVID – 19 na turistički sektor. Analiza se provodi na uzorku šest država članica Europske Unije (Austrija, Grčka, Hrvatska, Irska, Nizozemska i Slovenija) uz deskriptivnu i komparativnu analizu posljedica pandemije na gospodarstva i sektor turizma te primijenjenih mjera za brži oporavak i izlazak iz krize. Teorijski i politekonomske okvir rada je izražen u analizi prethodnih pandemija i zaraznih bolesti te posljedica na gospodarstvo, kao i utjecaja interesnih skupina u oblikovanju državnih politika tijekom pandemije. Države su na krizu reagirale snažno, uz veoma ekspanzivnu, intervencionističku monetarnu i fiskalnu politiku. Poseban naglasak stavljen je na prilagođene mjere za sektor turizma namijenjene poticanju agregatne potražnje, očuvanju radnih mjesta, podupiranju poduzeća u sektoru i smanjenju poreznog opterećenja. Daljnji pokazatelji u sektoru ovise o epidemiološkoj situaciji, posebice o pojavi novih varijanata virusa te sposobnosti sektora da se prilagodi novim uvjetima poslovanja uz veću nesigurnost, smanjene prihode te nove izazove poput zelene tranzicije i digitalizacije poslovanja.

KLJUČNE RIJEČI: Covid 19 , sektor turizma, potpore gospodarstvu, poslovanje

SUMMARY

This paper examines the impact COVID-19 had on the tourist sector. It looks at the effects on six EU Member States (Austria, Greece, Croatia, Ireland, the Netherlands and Slovenia) and uses descriptive and comparative analysis to determine the consequences the pandemic had on the economy and the tourism sector, as well as to analyse measures countries adopted to foster recovery and soften the crises. Theoretical framework and background in political economy analysis serve the purpose of comparing previous impacts contagious diseases had on the economy, as well as to determine the influence of special interest groups on forging the state response. The state response has been decisive, with expansionary measures implemented both in monetary and fiscal policies, and an emphasis on measures tailored specifically for the tourism sector intended to boost aggregate demand, preserve employment, support the sector's firms and reduce the tax burden. Future growth and recovery depend on the level of contagion, especially given new variants emerging and the effectiveness of vaccination efforts. The sector must remain vigilant and adapt to new business conditions which entail greater insecurity, reduced incomes and the necessity to engage new challenges such as green and digital transitions.

KEY WORDS: Covid 19, tourism sector, state support, business

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je diplomski rad / seminarski rad / prijava teme diplomskog rada isključivo rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na mojim istraživanjima i oslanja se na objavljenu literaturu, a što pokazuju korištene bilješke i bibliografija.

Izjavljujem da nijedan dio rada / prijave teme nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog izvora te da nijedan dio rada / prijave teme ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem, također, da nijedan dio rada / prijave teme nije iskorišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

(vlastoručni potpis studenta)

ZAGREB RWAN 2021.

(mjesto i datum)

STATEMENT ON THE ACADEMIC INTEGRITY

I hereby declare and confirm by my signature that the final thesis is the sole result of my own work based on my research and relies on the published literature, as shown in the listed notes and bibliography.

I declare that no part of the thesis has been written in an unauthorized manner, i.e., it is not transcribed from the non-cited work, and that no part of the thesis infringes any of the copyrights.

I also declare that no part of the thesis has been used for any other work in any other higher education, scientific or educational institution.

(personal signature of the student)

ZAGREB RWAN 2021.

(place and date)

SADRŽAJ

1	UVOD	<u>16</u>
1.1	Predmet i cilj istraživanja.....	<u>16</u>
1.2	Metode istraživanja	<u>16</u>
1.3	Struktura rada	<u>16</u>
2	UTJECAJ ZARAZNIH BOLESTI NA GOSPODARSTVO I SEKTOR TURIZMA. <u>27</u>	<u>27</u>
2.1	Razdoblje prije 20. stoljeća	<u>27</u>
2.2	Velika influenza 1918.godine	<u>914</u>
2.3	Razdoblje od sredine 20. stoljeća	<u>1319</u>
3	POLITIKE UBLAŽAVANJA NEGATIVNIH EKONOMSKIH KRETANJA <u>1823</u>	<u>1823</u>
3.1	Doprinosi ekonomske teorije	<u>1823</u>
3.2	Politička ekonomija kriza	<u>1924</u>
3.3	Implementacija i efikasnost mjera	<u>2430</u>
4	ANALIZA SLUČAJA ODABRANIH DRŽAVA ČLANICA EUROPSKE UNIJE <u>3035</u>	
4.1	Utjecaj pandemije COVID-19 na sektor turizma i poslovanje poduzeća <u>3035</u>	
4.2	Odgovor na krizu	<u>4147</u>
4.3	Projekcije i oporavak sektora turizma.....	<u>4753</u>
5	ZAKLJUČAK.....	<u>5460</u>
	Popis literature	<u>5564</u>
	Popis grafikona.....	<u>6368</u>
	Popis tablica	<u>6469</u>
	Životopis studenta.....	<u>6570</u>

1 UVOD

1.1 Predmet i cilj istraživanja

Predmet istraživanja diplomskog rada je pogođenost sektora turizma pandemijom COVID-19 te odgovor relevantnih subjekata na sektorskoj i državnoj razini. Cilj diplomskog rada je analizirati utjecaj pandemije COVID-19 na sektor turizma i poslovanje kroz primjere šest odabranih država članica Europske unije: Hrvatska, Slovenija, Nizozemska, Irska, Austrija, Grčka.

1.2 Metode istraživanja

Metodologija rada je deskriptivna i komparativna analiza promatranih utjecaja zaraznih bolesti na gospodarstvo i provedenih mjera za ublažavanje istih. Kao izvori podataka koristit će se nacionalni statistički uredi i Eurostat, znanstveni i stručni istraživački radovi, te knjige i ostale publikacije.

1.3 Struktura rada

Rad je podijeljen u pet poglavlja, od kojih je prvo uvod. U drugom poglavlju ekonomska teorija će se koristiti kao osnova za utvrđivanje gospodarskih posljedica zaraznih bolesti kroz povijesnu perspektivu i usporedbu utjecaja različitih pandemija na poslovanje i turističku aktivnost. Nakon toga će se u trećem poglavlju kroz pregled literature utvrditi obrasci i politekonomske odrednice državnog djelovanja u vremenima gospodarske krize. U četvrtom poglavlju analizom će se utvrditi negativne gospodarske posljedice pandemije na poslovanje poduzeća te sektorsku aktivnosti u turizmu. Uz to će se analizirati na koji su način države pokušale smanjiti negativne trendove potporama gospodarstvu i protu-kriznim mjerama i koje su pretpostavke i projekcije rasta i razvoja sektora turizma. Posljednje poglavlje donijet će zaključak cijelog rada.

2 UTJECAJ ZARAZNIH BOLESTI NA GOSPODARSTVO I SEKTOR TURIZMA

U ovom poglavlju će se prikazati utjecaj zaraznih bolesti na gospodarstvo kroz povijest. Ljudska se civilizacija oduvijek suočavala sa zaraznim bolestima koje su imale velike posljedice na stanovništvo, ekonomski razvoj te političke i socijalne promjene. Analizirat će se literatura i saznanja o nekim od najvećih pandemija u ljudskoj povijesti i utjecaj istih na gospodarska kretanja. Poglavlje je podijeljeno prema vremenskim odrednicama na razdoblje prije 20. stoljeća, veliku influenzu 1918. godine i razdoblje od sredine 20. stoljeća do danas.

2.1 Razdoblje prije 20. stoljeća

Razdoblje prije 20. stoljeća bilo je okarakterizirano brojnim epidemijama zaraznih bolesti koje su pogubno utjecale na stanovništvo i gospodarstvo. Razvoj velikih gradova, kao i povećana urbanizacija i rast stanovništva kreirali su uvjete u kojima je velik broj ljudi živio na relativno malom geografskom području i tako povećali mogućnost širenja zaraznih bolesti. Uz to, znanstvene spoznaje o zaraznim bolestima, kao i standardi higijene i prevencije istih, bili su skromni u usporedbi sa suvremenima što je dovelo do ograničenih mogućnosti suzbijanja. Također, nedostupnost zdravstvene zaštite, kao i manjkavost zdravstvenih protokola i saznanja o širenju zaraznih bolesti doveli su povijesno do visokih smrtnosti i posljedica zaraza. Usporedno je napretkom gospodarstva i većom prometnom povezanošću rastao broj kontakata ljudi iz udaljenih područja na kojima su kolale različite zarazne bolesti. Sve su to okolnosti koje su zaslužne za razmjerno velik utjecaj zaraznih bolesti na život prije 20. stoljeća u usporedbi s kasnijim razdobljima.

Kuga je vjerojatno najpoznatija zarazna bolest zbog katastrofalnih posljedica koje su epidemije kuge imale na čovječanstvo, pogotovo u Europi. Kuga je uzrokovana bakterijom *Yersinia pestis* (Paul i Pal, 2020). Kroz povijest je najčešće na čovjeka prelazila od buha preko divljih i domaćih životinja kojima je čovjek bio okružen. Danas je kuga relativno nebitna zarazna bolest, uz tek povremene epidemije u sub-saharskoj Africi koje se uz pravilan medicinski tretman s lakoćom suzbijaju pa je smrtnost značajno smanjena. Efikasno cjepivo protiv kuge i dalje ne postoji, ali postoje obećavajuća znanstvena istraživanja koja bi mogla dovesti do istog.

Justinijanova kuga naziv je za epidemiju kuge koja je sredinom 6. stoljeća pogodila velik dio tada naseljenog svijeta, poglavito Europu, Sjevernu Afriku, Bliski Istok i Centralnu Aziju (Meier, 2016). Posljedice pandemije na smrtnost stanovništva i demografski utjecaj ne mogu se precizno dokazati zbog oskudnosti izvora i problematike nepreciznog bilježenja demografskih kretanja u to doba. Međutim, većina povjesničara i znanstvenika koji su istraživali Justinijanovu kugu procjenjuju da su demografske posljedice bile veoma značajne te se većina procjena kreće od 25 do 50% ukupne smrtnosti u odnosu na populaciju (Eisenberg i Mordechechi, 2019.). Tome u prilog idu i svjedočenja suvremenika poput Prokopija iz Cezareje i Ivana Efeškog koji u svojim djelima zapisuju kako je u Carigradu dnevno umiralo po 10 000 ljudi, što je s obzirom na populaciju od 500 000 veoma visok broj. Također opisuju opustošena polja, gospodarske objekte i životinje ostavljene od bivših gospodara (Sarris, 2002). Iako su njihova svjedočanstva ponekad i previše apokaliptična u odnosu na ostale izvore, u prilog činjenici da je u Carigradu kao glavnom gradu tadašnjeg Rimskog Carstva vladao kaos i preokupiranost pandemijom ide činjenica da je sam Justinijan bio prisiljen zadužiti jednog od najbližeg suradnika Teodora da osigura pokapanje svih žrtava (Meier, 2016).

Ključan razlog brzog širenja pandemije prema većini stručnjaka je bila trgovačka i prometna povezanost Rimskog Carstva i ostalih krajeva raširenim sistemom kopnenih cesta i sigurnih morskih i riječnih puteva koji su omogućili brzu cirkulaciju bolesti kroz velik broj međusobnih kontakata u stanovništvu (Börner i Severgnini, 2021). Dolazak kuge je većinom bio protumačen kao Božja kazna, pa je i sam car Justinijan nakon završenog prvog vala pandemije proglasio kraj Božje kazne (Börner i Severgnini, 2021). Uz to, pandemija je dovela do velikih društvenih promjena među kojima se u literaturi izdvaja veći fokus na poistovjećivanje cara s religioznim konotacijama i svetosti kao odgovor na to što je i on sam prebolio bolest. Zatim, intenzivnija uloga Djevice Marije u religioznom simbolizmu kao i sveukupni period promjena religijskih praksi i dogmi kao kolektivni odgovor na iskustva s pandemijom uključujući veću pojavnost ikona. (Meier, 2016).

Najveće promjene dogodile su se na gospodarskom planu, gdje je pandemija značajno utjecaja na promjenu odnosa između sudionika i čimbenika gospodarstva toga doba, kao i na destabilizaciju i razne šokove na tadašnji gospodarski sustav. Veoma jako je prije svega bio pogođen državni proračun, koji je zbog pada prihoda bio u nemogućnosti izvršavati svoje obaveze. Tako se na primjer pojavljuju svjedočanstva o kašnjenju i neisplati plaća za vojsku i neopremljenost vojnika što je sigurno bio jedan od prioriteta raspodjele fiskalne potrošnje toga doba (Meier, 2016). S druge strane, došlo je i do pokušaja povećavanja prihoda državne

blagajne i to na način karakterističan za predmoderno doba – smanjivanjem čistoće kovine kovanog novca. Tako se standardna težina kovanog novca nakon perioda stabilnosti, pa čak i rasta u prvoj polovici 6. stoljeća, nakon pojave pandemija naglo spustila za više od 25%, a čistoća same kovine se također negativno odrazila u odnosu na službene standarde (Sarris, 2002). Osim fiskalne stabilnosti, pandemija je imala značajnu ulogu i na promjenu tržišnih odnosa i na samu efikasnost tržišnih mehanizama i odnos države prema gospodarstvu. Tako se Justinijan bio žalio kako u cjelokupnoj ekonomiji dolazi do zahtjeva za višim nadnicama koji su ponekad bili dva do tri puta veći nego u prijašnjim vremenima uslijed posljedica smanjenja radne snage (Sarris, 2002). S druge strane, Prokopije iz Cezareje negoduje što car nije smanjio teret poreza na veleposjednike koji su izgubili velik dio svoje radne snage i poreznog kapaciteta (Sarris, 2002). Naravno, ove su posljedice osjetili i kupci i potrošači raznih proizvoda zbog povećane cijene i smanjene dostupnosti, pa se u tom periodu pojavljuje nekoliko velikih šokova ponuda hrane i sličnih osnovnih potrepština, i cijeli je period okarakteriziran nestašicama i cjenovnim fluktuacijama (Meier, 2016). Što se tiče tržišnih odnosa, uslijed smanjenja profitabilnosti posjedovanja zemlje zbog brzorastućih troškova radne snage i općenito oskudnosti radnika, tržište zakupa poljoprivrednih površina i zemlje se vrlo brzo prilagodilo padom cijena dugoročnog zakupa i smanjivanjem zahtjeva za isti. Tako se u periodu poduplao postotak zemlje u dugoročnom zakupu na skoro 40%, dok je postotak zemlje u zakupu kraćem od jedne godine pao na ispod 10% s prijašnjih 30% (Sarris, 2002). Još jedna zanimljiva promjena se očituje u devalvaciji tečaja zlata prema nižem novcu i platežnim sredstvima. Naime porezi i cijene su bile denominirane u zlatu, ali su obični radnici većinom svoju plaću zarađivali u manjim denominacijama i raznim platežnim oblicima. Pad vrijednosti zlata u odnosu na te manje denominacije od oko 20% je zapravo utjecao na povećanje kupovne moći siromašnijeg dijela stanovništva i djelovao redistribucijskim efektom (Sarris, 2002). Razlog takvih kretanja je već prije spomenut nedostatak radne snage i povećanje tržišne pregovaračke moći običnih radnika. Prema nekim istraživačima ovi su se gospodarski šokovi i promjene odrazili na značajno slabljenje Istočnog Rimskog Carstva i posljedično na odnose s Perzijom, a kasnije i s većim utjecajem Arapa na području Europe (Meier, 2016).

Crna smrt je naziv za pandemiju kuge koja je 1347. pogodila Europu i proširila se po cijelom kontinentu te uzrokovala visoku smrtnost i ogromne gospodarske posljedice. Vjeruje se da je zaraza u Europu došla s Krima, točnije iz crnomorske luke Kaffa, koja je bila važna izvorišna luka za trgovce iz Genove i koja je tada bila pod opsadom mongolske vojske koja je vjerojatno donijela kugu (Jedwab et al, 2020). Procjene o smrtnosti se naravno razlikuju s obzirom na

izvore, ali se generalno smatra da je prvi val zaraze usmrtio od četvrtine do trećine europskog stanovništva, a taj se postotak generalno povećavao što je više zaraza napredovala prema Sjeveru Europe (Bell i Lewis, 2004). Neki su gradovi posebno stradali, pa je tako Sienna ostala bez tri četvrtine stanovništva (Bell and Lewis, 2004)., a neki izvori donose procjene i od 40 pa sve do 60% smrtnosti na razini Europe kad se u obzir uzmu i valovi koji su uslijedili poslije prvoga (Jedwab et all, 2020). Populacija nije imala prirodnog imuniteta na kugu zbog nekoliko stoljeća izolacije od virusa. Uz to, užurbana urbanizacija i rast gustoće naseljenosti, kao i rast trgovačkih veza i puteva te mobilnosti stanovništva je doveo do brzog širenja zaraze. Nadalje, higijenski i sanitarni uvjeti u to doba su bili izuzetno neadekvatni što je pogodovalo širenju zaraze zbog velikog broja štakora i ostalih životinja koje su služile kao prijenosnici buha zaraženih kugom. Jedan od faktora rapidnog razvoja pandemije je bila spora reakcija vlasti, koje dijelom iz neznanja, a dijelom iz nemogućnosti nisu na početku pandemije djelovale aktivno suzbijajući zarazu, već su tek kasnije uvedene mjere poput karantene i izolacije bolesnika. Često su se uslijed neznanja i ustrašenosti pandemijom, ljudi okretali kontraproduktivnoj borbi protiv pandemije poput masovnih, javnih bičevanja kako bi se isprali grijehe zbog kojih su vjerovali da pandemija napada populaciju (Jedwab et all, 2020).

Na početku se gospodarski utjecaj pandemije ogledao u visokoj smrtnosti, a time i nedostatku radne snage. U godinama poslije 1347., bruto domaći proizvod (BDP) je padao u većini europskih država, a paralelno su rasli indeksi cijena, pa se s obzirom na to da su nominalne nadnice ostale iste, osjetio značajni pad realnih nadnica (Jedwab et all, 2020). Vlasti su se također trudile institucionalno ograničiti nominalne nadnice raznim ograničenjima i propisima poput Statuta radnika u Engleskoj 1349. Također su se uvodila ograničenja mobilnosti radne snage, zato da bi se spriječila depopulacija i arbitriranje radnika između visina nadnica. Radnici su međutim, radije plaćali kazne za ilegalna migriranja, s obzirom na to da je bilo daleko profitabilnije migrirati u mjesta opustošena pandemijom koja su pružala veće nadnice (Jedwab et all, 2020). Također, neki su gradovi u to doba aktivno pokušavali privući stanovnike i zamijeniti preminulo stanovništvo i radnu snagu, pa je tako broj migranata u York rastao preko 300% u prvoj godini pandemije, dok su neki talijanski gradovi novim stanovnicima nudili besplatan smještaj, porezne olakšice, trenutno državljanstvo i brojne druge pogodnosti (Jedwab et all, 2020). Velik postotak tih migracija je bio u smjeru selo grad, s obzirom na nove mogućnosti, ispražnjena radna mjesta i većih satnica za radnike. To je kao posljedicu imalo zapuštenost posjeda i smanjenu profitabilnost feudalnog poslovnog modela uslijed pandemije i kasnije migracije seoske radne snage. Tome je pripomoglo i smanjenje cijene najma zemlje,

koje je sada bilo u izobilju, kao i smanjenje cijene prehrambenih proizvoda kod kojih je zabilježen višak (Bell and Lewis, 2004).

Najveći je gospodarski utjecaj imala relativna promjena cijena faktora proizvodnje i posljedice koje su proizašle iz toga. Prije pandemije, radne je snage bilo u izobilju pa je zato cijena rada bila niska apsolutno, ali i u odnosu prema drugim faktorima proizvodnje npr. zemlji i kapitalu. S velikim odljevom radne snage zbog smrtnosti, migracija i općenito disruptivnog djelovanja pandemije na tržište rada, odjednom je radna snaga postala oskudnije dobro te su se znatno povećali izdaci i troškovi radne snage, dok je paralelno s time trošak kapitala i zemlje, koji su sada bili u relativnom izobilju, padao (Jedwab et al, 2020). Direktna posljedica je bilo smanjenje nejednakosti među stanovništvom tog doba. Radnici, koji su većinu, ako ne i sav prihod ostvarivali od rada, našli su se u situaciji da naknade za njihov faktor proizvodnje rastu i apsolutno i relativno u odnosu na imućnije dijelove stanovništva, koji su većinom dohodak ostvarivali od rentijerstva kapitala ili zemlje. Tako se promjenom cijena faktora proizvodnje zapravo i promijenio dohodak različitih skupina stanovništva, a time i smanjila nejednakost s obzirom na to da je promjena pogodovala slabije imućnim građanima. Na primjer, Alfani (2017, 2019) je ustvrdio kako se postotak bogatstva najimućnijih 10% građana u ukupnom bogatstvu smanjio sa 70-tak% prije pandemije na 50-tak% poslije pandemije. Također je pokazao kako je GINI koeficijent nejednakosti u Sjevernoj Italiji s preko 0,7 prije pandemije, pao na svega nešto više od 0,6 što je značajna promjena. U prilog smanjenju nejednakosti ide činjenica da se u periodu nakon pandemije diljem Europe počinju pojavljivati razni zakoni i propisi o načinu odijevanja i ograničavanja određenih odjevnih predmeta na viđenije skupine u društvu, a sve s ciljem održavanja *statusa quo* gdje su se jasnije prepoznavale razlike između različitih slojeva društva što je pandemija djelomično promijenila (Jedwab et al, 2020).

Pandemija je uvelike utjecala i na stope gospodarskog rasta u Europi i dugoročne razine BDP-a. Jedwab i ostali (2020) analiziraju kako postoje dva različita utjecaja i teorijska okvira za interpretaciju utjecaja pandemije na rast BDP-a. Prema Maltuzijanskom modelu, snažan pad u količini i dostupnosti radne snage, uz količinu zemlje i kapitala relativno nepromijenjene, bi trebao dovesti do značajnog povećanja omjera kapitala i zemlje na rad što bi značilo i veću produktivnost i povećavanje BDP-a po stanovniku. S druge strane, prema Smithovom modelu, velike disrupcije trgovinskih puteva i odnosa, povećanje transakcijskih troškova, opće smanjenje razine specijalizacije i razvijenosti tržišta te snažan pad potražnje trebali bi dovesti do negiranja učinka povećavanja omjera kapitala i zemlje u odnosu na rad i uzrokovati smanjenje BDP-a po stanovniku. Krivulja proizvodnih mogućnosti bi zbog toga trebala

doživjeti pomak prema ishodištu. U praksi, različite zemlje su potpale pod jednu ili drugu teoriju ovisno o strukturnim karakteristikama svoga gospodarstva. Tako je npr. Engleska, bez obzira na rast realnih plaća do 1400. godine stagnirala u pogledu rasta BDP-a po stanovniku. Nasuprot tomu u Sjevernoj se Italiji porast plaća podudara s porastom BDP-a po stanovniku. Specifičan je slučaj Španjolska gdje su i realne plaće i BDP po stanovniku u periodu do 1400. padali (Jedwab et al, 2020). Različita reakcija na pandemiju je postala predmet raznih debata o strukturnom utjecaju pandemije na trendove rasta BDP-a u Europi pa su se tako razvile teorije koje objašnjavaju jazove u razvoju upravo kroz utjecaj zaraze. Jedwab i ostali (2020) tako sumiraju različite autore koji razvojni jaz između Europe i ostatka svijeta vide upravo u ekonomskoj ostavštini pandemije, ali i političkim posljedicama iste. Nasuprot tome, mnogi autori u pandemiji vide prekretnicu u unutarnjem razvoju Europe, gdje se centar ekonomskog razvoja polako počinje pomicati iz Sjeverne Italija, tada najbogatije regije svijeta, prema sjeverozapadu, tj. Engleskoj i Nizozemskoj.

Politički su sve nabrojene gospodarske promjene dovele do slabljenja feudalnog sistema upravljanja, porasta utjecaja niže i srednje klase koja se dohodovno približila višoj, ali i raznih vrsta nestabilnosti zbog pokušaja feudalaca da zadrže svoj položaj na primjer većim oporezivanjem kako bi nadoknadili smanjenje porezne baze. Značaj i moć religijskih organizacija je oslabio u periodu nakon pandemije iz već spomenutog povećanja propitkivanja dogmi i normi u vremenima opće nestabilnosti. Uz to, velik je utjecaj na kasniji politički i društveni život u Europi imao pad broja kmetova i službinskih odnosa zbog smanjenja feudalnog modela, kao i teritorijalno i političko osnaživanje većih i snažniji teritorijalnih tvorevina i država (Jedwab et al, 2020).

Boginje su također jedna od najpoznatijih zaraznih bolesti kroz povijest. Radi se o virusnoj infekciji uzrokovanoj virusom variola vera ili variola vera minor (Ryan i Ray, 2004). Bolest je u prošlosti bila vrlo zarazna i smrtonosna te se pojavljivala u valovima. U 20. stoljeću, bolest je sustavno iskorjenjivana pomoću cjepiva, pa je tako pred kraj 20. stoljeća i iskorijenjena, te više ne cirkulira slobodno u prirodi na čovjeku, koji je jedini domicil virusa. Tako da danas virus postoji samo u laboratorijima i koristi se u znanstvene svrhe.

Možda najpoznatija pandemija za koju se vjeruje da je bila uzrokovana boginjama, je Antoninska kuga krajem od 165. do 180. Najviše je pogodila Rimsko Carstvo, u to doba pod carem Markom Aurelijem nakon što su se njegove vojske vraćale iz svojih pohoda na istočnim granicama Carstva (Duncan – Jones, 1996). Postotak smrtnosti i ukupna smrtnost se kreću u procjenama od nekoliko postotaka pa do više od 30%, međutim najdetaljnije procjene smatraju

da je stradalo oko 10% stanovništva ukupno, što znači da se postotak u vojsci i drugim gušće naseljenim dijelovima populacije kretao i do 20%, uz ukupnu smrtnost od preko 10 milijuna ljudi (Littman i Littman, 1973).

Najdetaljniji podaci utjecaja pandemije na gospodarstvo u to doba dolaze iz Egipta, gdje su sačuvani brojni izvori koji prikazuju utjecaj zaraze. Tako Scheidel (2009) i Duncan – Jones (1996.) prikazuju veliki pad radne snage uslijed povećane smrtnosti, kao i posljedično povećanje realnih nadnica i kompenzacija za radnike što je sličan slučaj kao i u nekim prije analiziranim pandemijama. Usporedno s time, događa se i snažan pad poreznih prihoda što upućuje na manju ekonomsku aktivnost i smanjenje porezne baze. Događa se i učinak produljenja zakupa zemlje s većinom jedne do dvije godine na preko četiri godine kao posljedica veće pregovaračke moći zakupaca, ali i veće zapuštenosti zemlje u to doba. Paralelno dolazi do smanjenja prosječne veličine zakupljenog posjeda s 20 ara 165. godine na 6 do 8 ara krajem stoljeća (Scheidel, 2009).

Slične su se stvari vjerojatno događale na području cijelog Carstva, a poglavito na mjestima koja su bila više trgovački ili prometno povezana s Rimom ili ostalim velikim gradovima. Tako npr. car Marko Aurelije nedugo nakon pooštavanja kriterija za kandidiranje na izborima za atensko gradsko reprezentativno tijelo, naglo nakon početka pandemije kriterije olabavljuje i više od početne razine, uz napomenu kako to radi zbog nedostatka kandidata i depopulacije koja je zahvatila Atenu i druge gradove (Scheidel, 2009.). Pandemija je velik utjecaj imala i na sam Rim kao glavni grad. U Italiji, a poglavito u Rimu se očituje pad kapitalnih investicija države za više od 50% u građevinske objekte, a sam car je jedno vrijeme gotovo u potpunosti prekinuo sve investicije u tu svrhu kako bi očuvao stabilnost financija (Scheidel, 2009). To se također može vidjeti i iz veoma smanjene potražnje, a kasnije i proizvodnje građevnog kamena, koji je u Rimu bio strogo kontroliran i označen od proizvođača te se u doba pandemije vidi veliki pad proizvodnje u svim velikim kamenolomima i povezanim subjektima (Scheidel, 2009).

Osim Antoninske kuge, najveća zabilježena pandemija boginjama dogodila se nakon dolaska Hernana Cortesa i njegovih mornara i vojnika u tzv. Novi svijet. Poznato je da se tijekom kolonizacije dogodila razmjena različitih biljaka, životinja i znanja između Amerika i ostatka svijeta, a usporedno s time su se i proširile bolesti do tad nepoznate za obje skupine stanovništva. Zbog nepostojanja imuniteta i nemogućnosti organizma da se bori protiv bolesti za razliku od prije izloženih Europljana, pandemija koju je netko od Cortesovih ljudi doveo prvo u Meksiko, a kasnije u cijelu Srednju i Južnu Ameriku pokosila je domoroce. Procjene se

kreću od trećine do polovine stanovništva koji su bili žrtve boginja (Taylor, 2008). To je naravno imalo poguban utjecaj na ekonomije Inka, Azteka i ostalih naroda koji su živjeli na prostorima Novog svijeta, međutim malo je zapisa i izvora koji mogu pobliže opisati kako se proces zaista odvijao. Ali nema sumnje kako je ekonomski krah bio povezan, a možda i uzrok brzog vojnog kraha i kolonizacije koja se dogodila poslije toga.

2.2 Velika influenza 1918.godine

Velike influenza 1918. bila je najznačajnija pandemija 20. stoljeća i jedna od najznačajnijih uopće prema broju preminulih ljudi, uz tzv. Crnu smrt kao jedinu koja je vjerojatno odnijela više života. Pandemija je čovječanstvo pogodila u tri uzastopna vala. Prvi je bio proljetni val 1918., drugi jesenski 1918. koji je bio najsmrtonosniji, te treći proljetni val 1919. koji je bio uvelike sličan prvom (Asquith, 2020). Velika influenza je bila zaista globalna pandemija i velikom brzinom se proširila svim kontinentima i najzabačenijim mjestima. Procjene ukupne smrtnosti se kreću od 20 do 100 milijuna ljudi (Asquith, 2020), međutim najpouzdanije i najdetaljnije procjenjuju ukupan broj žrtava na oko 40 milijuna ljudi, uz najveći broj žrtava, od skoro 30 milijuna u 1918. i to velikim postotkom u spomenutom drugom valu (Barro, Ursua i Weng, 2020). Ukupno je pandemija usmrtila nešto više od 2% čovječanstva s obzirom na tadašnju populaciju. Velik faktor visoke smrtnosti i brzog širenja pandemija je bio Prvi svjetski rat te su mobilizirane i demobilizirane trupe iz svih dijelova svijeta značajno doprinijele proširenju pandemije. Posebno se ističe uključenje SAD-a u rat 1918. i velik broj vojnika koji je prelazio Atlantik tako omogućivši da se pandemija brzo proširi, iako i dalje ne znamo točno izvorište. S druge strane, zemlje koje su bile u ratu imale su i velik interes u zataškavanju pandemije kako se ne bi dogodilo da ona utječe na moral civila i vojnih snaga, te je tako pandemija dugo vremena bila namjerno ignorirana od strane vlasti. Tako je došlo i do naziva španjolska gripa, koja nema previše utemeljenja u stvarnosti jer se bolest samo pojavila u Španjolskoj kao i u drugim državama, međutim zbog neutralnosti u ratu, španjolski su mediji i vlasti puno otvorenije komunicirali o utjecaju pandemije na stanovništvo. Paul i Pal (2020) tako navodi razne primjere u SAD-u i Ujedinjenom Kraljevstvu političara koji su uvjerali narod kako je sve u redu, i da se radi samo o sezonskoj gripi male smrtnosti i virulentnosti, kao i brojnih upozorenja stručne javnosti koje je vlada cenzurirala da ne bi došlo do panike i ugrožavanja ratnog napora. Čak i kada su mjere bile provođene, poput zatvaranja škola, kazališta, kina i ostalih mjesta javnog okupljanja to se uglavnom događalo sporadično i

najvećim dijelom u prvom valu epidemije, koji je ionako bio relativno blag u odnosu na drugi, što je značilo da je postojala očita neadekvatnost javno zdravstvenog odgovora i nefarmaceutskih mjera suzbijanja pandemije (Paul i Pal, 2020). Paralelno je 1918. velik dio stanovništva živio u pogoršanim životnim uvjetima zbog ratnog stradanja i napora, što je značilo da je populacija bila dodatno ranjiva zbog neuhranjenosti i loših sanitarnih uvjeta te nemogućnosti pristupa zdravstvenoj skrbi. Značajno je i to, što je bolest velikim dijelom uzrokovala smrtno ishode kod zdrave populacije u naponu radne snage od 20 do 40 godine što je uzrokovalo velike posljedice na radnu snagu. To je bilo suprotno onome što bi se očekivalo od pandemije influenze koja bi trebala najviše pogađati starije i najmlađe (Bell and Lewis, 2004).

Zbog već spomenute cenzure i zatvorenosti medija prema izvještavanju o pandemiji, neki su detaljniji opisi utjecaja pandemije i uvjeta u kojima se našlo gospodarstvo nedostupni, ali svejedno postoji značajan broj izvora, poglavito iz slobodnijih američkih medija. Tako prema Garret (2008) primjerice novine u Arkansasu i Tennesseeju izvještavaju o utjecaju pandemije u drugom valu kroz značajno smanjenje trgovine na malo i do 70%, te gubitaka zbog prevelikih inventarnih zaliha koji su se mjerili u stotinama tisuća današnjih dolara za velike trgovce dnevno. Također se spominju problemi u željezničkom i tramvajskom prometu zbog velikog broja vozača koji su bili zaraženi, kao i zamolba telefonske kompanije da se odgode svi nehitni pozivi jer zbog manjka operatera dolazi do smanjene mogućnosti usluge. Značajno i za taj kraj, većina rudnika i industrijskih postrojenja je radila kapacitetom manjim i do 50% dok su neki i privremeno zatvoreni zbog nedostatka radne snage. Spominje se i povećanje potražnje za krevetima i madracima kao posljedica veće hospitalizacije i obolijevanja ljudi. James i Sargent (2006), spominju blagi pad prometa u njujorškom sistemu javnog prijevoza kao i promjenu obrazaca putovanja putnika koji biraju putovati u manjoj gužvi. Također prenose i članke dnevnih tiskovina koji opisuju veliki pad potražnje i kupaca kod trgovaca odjećom i obućom u New Yorku kao i pad proizvodnje tekstila te trgovine kavom iz Brazila. U isto vrijeme se očituje i rast narudžbi preko telefona ili poštom, međutim naznačuju da je ovaj trend bio relativno kratkoročan i da se trgovina vratila u normalu krajem 1918. godine završetkom drugog vala. Velde (2020) prenosi značajne probleme proizvodnih procesa u New Yorku, Philadelphiji i Bostonu zbog nedostatka radne snage u destilerskoj, automobilskoj, građevinskoj i ekstraktivnoj industriji. Najveći problem je nedostatak radne snage u listopadu u gotovo svim industrijama, zbog najvećeg postotka zaraženosti i smrtnosti u tom mjesecu drugog vala te je to uzrok zastoja u proizvodnom procesu.

Kao i u prošlim procjenama makroekonomskih utjecaja pandemije, i ovaj puta je ključan odnos radne snage i faktora rada u odnosu na ostale varijable i makroekonomska kretanja gospodarstva. Sukladno klasičnim i neoklasičnim modelima rasta kao npr. Solowljevom modelu, pad radne snage trebao bi dovesti do privremene nestabilnosti i pomicanja iz stanja ravnoteže što bi se dugoročno trebalo korigirati mehanizmom povećavanja naknada za rad i relativnog prinosa na rad (Asquith 2020). Taj bi proces pak, trebao dovesti do ponovnog vraćanja u ravnotežno stanje dugoročno. Slijedom toga, pandemija bi kratkoročno trebala smanjiti gospodarski rast i negativno djelovati na output, ali bi se poslije toga stope rasta trebale povećati i trend bi opet trebao biti dostignut. Sveobuhvatnu analizu utjecaja pandemije na više od 40 zemalja kroz procjenu smrtnosti u odnosu na ekonomska kretanja rade Barro, Ursua i Weng (2020). Oni prikazuju kako postoji negativna veza agregatne smrtnosti od epidemije i stope gospodarskog rasta od oko -3. Regresijske i stvarne vrijednosti stope rasta gospodarstva vrlo se dobro poklapaju za većinu promatranih gospodarstava pa tako npr. regresija predviđa pad gospodarstva od 15,6% uslijed posljedica smrtnosti zbog pandemije, dok je u promatranom razdoblju gospodarstvo palo za nešto više od 14%. Za SAD procjenjuju da ukupna smrtnost od nešto više od pola posto, ima posljedice smanjenja potrošnje za 2% i pada BDP-a za 1,5%. Velde (2020), agregatno dobiva nešto manji utjecaj recesije i gospodarskog pada uslijed pandemije zbog drugačije metodologije i korištenja visoko frekvencijskih procjenitelja BDP-a poput industrijske proizvodnje ugljena i industrijske proizvodnje. Međutim, utjecaj pandemije prema modelu je bio relativno smanjen u SAD-u zbog manje ukupne smrtnosti u odnosu na teže pogođene zemlje što i Velde navodi s obzirom na to da njegovi zaključci nisu primjenjivi izvan okvira SAD-a. Rezultati Barro, Ursua i Weng (2020) modela i analize doduše ne pokazuju dugoročni pad BDP-a, već samo iskakanje iz trenda, sukladno ekonomskih modelima. Nastavno na diskusiju o stopama rasta BDP-a, Brainerd i Siegler (2002) pokazuju da je dodatna smrt na tisuću stanovnika od pandemije, u sljedećih 10 godina u prosjeku donijela povećanje rasta od 0,2 posto godišnje. Time prema autorima premašuju procjene neoklasičnog i endogenog AK modela¹ rasta u slučaju promjena faktora. S druge strane, u istom istraživanju pokazuju da povećana smrtnost od pandemije ima snažan utjecaj na zatvaranje poduzeća 1918. do 1920. i negativne trendove u kratkom roku nakon pandemije. Slijedom toga, veliki dio povećanog rasta u '20-tim godinama je posljedice vraćanja na stariji trend gospodarskog rasta

¹ AK model je model u kojemu nema opadajućih prinosa na kapital te je output linearna funkcija kapitala što omogućuje endogeni rast (Romer, 1986).

s početne niže razine uzrokovane pandemijom, što je karakteristično za srednjoročno razdoblje ponašanja modela koje autori pokušavaju dokazati.

Osim utjecaja na rast gospodarstva, Barro, Ursua i Weng (2020). još razmatraju utjecaj pandemije na inflaciju, povrat na dionice i trezorske zapise američke vlade. Dokazuju da postoji negativna veza između ukupne smrtnosti i realnog povrata na trezorske zapise od oko -7 što znači da za smrtnost od oko 0,5% za SAD dolazi do pada realnog povrata od oko 3 postotna poena. Jedan od razloga za pad realnog povrata je između ostalog i veza koja postoji između stopa smrtnosti i inflacije. Tako je uz negativan koeficijent od 10, otprilike došlo do kratkoročnog povećanja cijena, odnosno inflacije od 5% poradi ukupne smrtnosti od oko 0,5%. Važno je napomenuti da se u radu isto tako prikazuje da su srednjoročni i dugoročni efekti vrlo mali ili gotovo nepostojeći, odnosno da se radi o inicijalnim kratkoročnim šokovima koji se na tržištu kroz kratko vrijeme anuliraju. Autori ne nalaze statistički relevantnu poveznicu između pandemije i stope povrata na dionice. S druge strane, Burdekin (2020) pokazuje da postoji značajna negativna veza povrata na europskim i američkim burzama dionica u odnosu na razvoj pandemije i smrtnost, poglavito u razdoblju od ožujka 1918. do ožujka 1919. kada je pandemije bila najjača.

Uz SAD, za koji postoji velik broj dostupnih podataka, relativno je malo istraživanja koji se bave utjecajem pandemije na gospodarstva ostalih država. Međutim, postoje istraživanja koja prikazuju utjecaj influenze u Italiji i Švedskoj.

Galletta i Giommoni (2020), dokazuju da jedna standardna devijacija povećanja njihove *proxy* varijable zaraze (postotak zaraženih vojnika koji su se vratili kućama) donosi povećanje nejednakosti od 2 do 2,7% mjereno Ginijevim indeksom prema podacima iz 1924. Rezultati su robusni u odnosu na brojne druge varijable i najvažnije isključuju ulogu Prvog svjetskog rata, odnosno kontroliraju za možebitan utjecaj. Razloge u povećanju nejednakosti autori pronalaze u padu dohotka najnižih dohodovnih skupina uslijed smrti glave kućanstva kao što je već prethodno prikazano prema odlikama pandemije i pogađanju dobne strukture. Autori također tvrde i da njihovo istraživanje predstavlja inicijalne dokaze o dugoročnom utjecaju na nejednakost koje posljedice ima i u današnjoj distribuciji dohotka, ali uz ogradu da su zaključci puno slabiji nego kod kratkoročnih i srednjoročnih projekcija.

Carillo i Japelli (2020), također promatraju talijansko gospodarstvo, preciznije utjecaj pandemije na gospodarski rast. Istraživanje lokalno podupire pronalaska Barro, Ursua i Weng (2020) i konzistentno je s već navedenim modelima, poglavito Solowljevima. U rezultatima

istraživanja se prikazuje kako razlika između područja minimalno i maksimalno pogođenim pandemijom donosi oko 6,5 posto veći pad gospodarstva u područjima koja su najviše pogođena pandemijom. Veza nestaje tri godine nakon inicijalnog šoka, i nema daljnjih utjecaja na gospodarski rast ili industrijsku proizvodnju što se testiralo u radu. U slučaju Švedske, koja je i dobar kontrolni primjer zbog relativno manje pogođenosti Prvim svjetskim ratom zbog svoje neutralnosti, Karlson, Nilsson i Pichler (2014) testiraju teoriju rasta. Očekuju da će doći do porasta realnog dohotka zbog već spomenutih pretpostavki rasta i smanjenja radne snage kao i većih stopa gospodarskog rasta. Analizu rade usporedbom općinskih razlika u smrtnosti pandemije i preko podjele u kvartalne razrede. Rezultati istraživanja donose snažnu negativnu vezu između veće smrtnosti i pada povrata na kapitalne prihode odnosno pad povrata od oko 5% u inicijalnom šoku i još 6% u kasnijem razdoblju za najpogođenija područja. Veza realnog dohotka međutim, je statistički neznčajna i inkonzluzivna za vrijeme i poslije pandemije, a kao mogući razlog navode zamjenu iskusne i obučene radne snage koju je pandemija desetkovala manje produktivnim radnicima koji su radili za manju naknadu. Na kraju, istraživanje pokazuje jaku pozitivnu i značajnu vezu od oko 11% povećanja broja stanovnika koji žive u siromaštvu za kvartil najviše pogođen pandemijom, u odnosu na onaj najmanje pogođen nakon završetka pandemije. To je sličan zaključak kao i u Italiji s obzirom na pad dohotka, poglavito siromašnijih slojeva društva u slučaju veće pogođenosti pandemijom.

2.3 Razdoblje od sredine 20. stoljeća

Druga polovica 20. stoljeća i prva dva desetljeća 21. stoljeća donijela su dosad neviđeni razvoj medicine i poboljšanje životnog standarda za čovječanstvo. Kombinacijom tih dvaju faktora, puno je zaraznih bolesti koje su prije pogađale stanovništvo iskorijenjeno programima cijepljenja, poboljšanjem zdravstvene zaštite i sanitarnih uvjeta i novim tretmanima efektivnima u sprečavanju težih oblika bolesti i širenja zaraze. S druge strane, kao i svako razdoblje donijelo je sa sobom razvoj novih zaraznih bolesti, a nedavno se sve više javlja problem novih oblika virusa koji prelaze sa životinja i drugim živih organizama na čovjeka zbog većeg kontakta i miješanja ljudi s ekosistemima u koje prije nisu zalazili. U najopasnije zarazne bolesti ovog perioda možemo ubrojiti nekoliko različitih vrsta virusa influenze poput Azijske gripe, Hong Kong gripe, Ruske gripe, H5N1 i H1N1 virusa. Osim virusa influenze, tu su još HIV, MERS, SARS, Ebola, COVID -19 kao i neki otprije poznate zarazne bolesti poput malarije (Qiu et all, 2017). Pojava i širenje ebole sredinom prošlog desetljeća u nekolicini

afričkih država uzrokovala je ekonomsku štetu u iznosu nekoliko milijardi dolara direktnih troškova i otprilike toliko u procijenjenim posljedicama smanjenog rasta (Qiu et al, 2017). U slučaju malarije iako je poznata i istražena bolest, ona i dalje usmrti otprilike nekoliko milijuna ljudi godišnje (Taylor, 2008), a zarazi nekoliko stotina. Slično je i s HIV-om koji usprkos značajnim pomacima u tretmanu i sprečavanju zaraze, pa i recentnim informacijama o mogućem cjepivu, i dalje uzrokuje veliku smrtnost i gospodarske posljedice u zemljama gdje je bolest veoma raširena. Kumulativni broj umrlih od AIDS-a je prešao 30 milijuna, uz godišnju smrtnost od oko 3 milijuna i nekoliko puta više trenutno zaraženih (Bell and Lewis, 2004). Procjenjuje se da AIDS uzrokuje smanjenje BDP-a po stanovniku od oko 0,6 posto godišnje u JAR-u, dok u manje razvijenim državama poput Botswane AIDS smanjuje stopu godišnjeg rasta BDP-a za više od trećine (Bell and Lewis, 2005). U Keniji, Mozambiku, JAR-u i Botswani AIDS godišnje usmrti više od trećine ukupno preminulih osoba, a zaraženost je često više od 20% populacije (Paul i Pal, 2020). Jedan od najvećih dugoročnih problema i posljedica na razvoj ljudskog kapitala je visoka stopa siročadi od 20-tak posto u teže pogođenim državama gdje postoje brojna istraživanja koja potvrđuju negativne poveznice sa stupnjem obrazovanja, ekonomskom sigurnošću i životnim standardom kod djece koja su ostala siročad uslijed pandemije AIDS-a (Bell and Lewis, 2004). U ovom poglavlju će se detaljnije obraditi pandemije SARS-a i H1N1 virusa zbog svoje recentnosti i podudarnosti s COVID-om u vidu globaliziranosti ekonomija država svijeta i reakcija na pandemiju.

Epidemija **SARS**-a počela je krajem 2002. u Kini te se tijekom prve polovice 2003. proširila na tridesetak zemalja u cijelom svijetu. Bolest je uzrokovao životinjski coronavirus koji je prešao na ljude te se nastavio širiti s čovjeka na čovjeka. Iako je ukupan broj zaraženih do kraja epidemije bio relativno malen i iznosio nešto manje od 1 000 ljudi, smrtnost je postotno bila visoka i bez obzira na zanemariv broj žrtava u usporedbi s ostalim analiziranim zaraznim bolestima, utjecaj na gospodarstvo i turizam poglavito teže pogođenih zemalja je bio velik (Lee i McKibbin, 2004).

Epidemija je na početku bila zanemarivana, i sve dok se nije proširila na Hong Kong gdje su vlasti izolirale novi virus i počele uvoditi mjere, reakcija kineskih vlasti nije bila primjerena. U ožujku i travnju 2003. vlasti su počele uvoditi razne mjere borbe protiv virusa, pa su tako uvedene mjere zatvaranja gospodarstva i smanjivanja kontakata između ljudi, a treće zemlje su počele uvoditi zabrane i ograničenja putovanja u zarazom pogođena područja. Prema Fan (2003), ekonomske posljedice su se najviše osjetile kroz smanjenje potrošačkog sentimenta i samoizolaciju ljudi uz smanjenje potrošnje. Zatim kroz veliki pad potražnje za uslugama

uslužnog sektora, najviše turizma te kroz pad investicija uslijed nestabilnosti i nesigurnosti lanaca opskrbe te stranih investicija. Početkom epidemije se u Hong Kongu osjetio značajan pad potražnje za trgovinom na malo pa je tako pad bio nešto više od 6% u ožujku i preko 15% u travnju u odnosu na godinu prije. Najviše su bili pogođeni restorani i ostali ugostiteljski objekti gdje je pad iznosio i preko 50% prometa, dok je sektor prometa osjetio pad od preko 20% zbog smanjene mobilnosti stanovništva (Siu i Wong, 2004). Pad potražnje je usporedno pratio i pad ponude radne snage u gospodarstvu i to ne samo u Hong Kongu, već i u ostalim pogođenim gradovima i državama. Tako je iz Bejinga otišlo više od 10% stanovnika zbog straha od pandemije, dok je na Tajvanu više od milijun radnika bilo u karanteni (Brahmabhatt i Dutta, 2008). Posljedice na sektor turizma u Hong Kongu i u regiji ipak su bile najgore, što je razumljivo s obzirom na uvedena ograničenja i strah putnika. U Hong Kongu je broj stranih turista pao za više od 60% u ožujku i travnju, a pad se osjetio i na domaćoj potražnji koja je pala za nešto više od 25%. 850 000 turista manje u travnju je značilo pad od više od 4 milijarde hongkonških dolara prihoda od turizma što je negativno pogodilo i ostale povezane sektore (Siu i Wong, 2004). Slično se dogodilo na Tajvanu i u Singapuru gdje je pad dolazaka bio veći od 80%, a u Indoneziji, Tajlandu i Maleziji, iako te zemlje nisu bile direktno jako pogođene zarazom, osjetio se pad dolazaka od 15 do 35 posto (Bell i Lewis, 2004). Makroekonomske posljedice su isto tako bile značajne te je kineski BDP u drugom tromjesečju pao za procijenjenih 5%, dok je u Hong Kongu taj pad bio još veći i iznosio je preko 10% na razini promjene u odnosu na drugo tromjesečje prethodne godine (Brahmbhatt i Dutta, 2008). Na godišnjoj razini epidemija je Kinu koštala oko 1% BDP-a, a šira regija je osjetila pad od oko 0,5% što je iznosilo nekoliko desetaka milijardi američkih dolara na razini Istočne i Jugoistočne Azije (Qiu et al., 2017). Utjecaj se osjetio i na financijskim tržištima jer je kineski *credit default swap* porastao za oko 200 baznih bodova, dok su se euroobveznički spreadovi u Kini srozali sa 140 bp u travnju na nešto manje od 40 bp na jesen iste godine što je sve sugeriralo na veliko nepovjerenje prema gospodarskim kretanjima i robusnosti gospodarskog rasta i zdravlja javnih financija (Lee i McKibbin, 2004).

Virus **H1N1** je podtip virusa influenze tipa A, istog onoga čiji su različiti tipovi uzrokovali Veliku influenzu i Rusku gripu 1977. Kolokvijalno je poznat pod imenom „svinjska gripa“ zbog toga što se smatra da je virus mutirao i prešao sa svinjske populacije te se tada počeo širiti s čovjeka na čovjeka. Virus se 2009. prvo proširio u Meksiku, a kasnije je dospio u većinu zemlja na svijetu. Diljem svijeta su uvedene brojne mjere ograničenja putovanja, okupljanja ljudi i preporuka za smanjenje kontakata. Tako je primjerice u SAD-u zatvoreno 1 300 škola što je

imalo kao posljedicu odsutnost radnika s radnih mjesta zbog nemogućnosti ostavljanja malodobne djece bez nadzora, ali i druge ekonomske reperkusije (Qiu et all, 2017).

Makroekonomski gledano, Ma et all (2020) su u istraživanju posljedica nekoliko pandemija na gospodarski rast i makroekonomske varijable ustvrdili da postoji značajna negativna veza između pogođenosti pandemijom i gospodarskog rasta. Tako je kontrolirajući za ostale faktore, gospodarski rast 4,2% manji u državama pogođenim pandemijom, nego u onima koje nisu pogođene istom, uz napomenu da se šok kompenzira u godini nakon pandemije većim rastom za 1% u odnosu na nepogođene države.

Gong et all (2020) pokazuju i da postoji financijski utjecaj pandemija na dostupnost i iznos kredita u državama koje su pogođene pandemijom. Tako pokazuju da jedna standardna devijacija povećanja intenziteta pandemije dovodi do povećanja spreada kamatnih stopa od oko 55 bp što je više od 15% promjene u odnosu na medijanski spread. Isto tako, sličan je učinak i s veličinom kredita, gdje jedna standardna devijacija promjene intenziteta pandemije uzrokuje smanjenje kredita za 0.4 standardne devijacije što je malo manje od 10% u odnosu na medijanski iznos kredita. Najveći se utjecaj osjetio na turizam i industriju putovanja koja je zbog restrikcija i nestabilnosti tržišta bila pogođena padom potražnje i nesigurnošću. Na primjeru Meksika kao zemlje otkuda se pandemija proširila, Rassy i Smith (2013) pokazuju da je većina čarter letova bila otkazana, a dogodio se i pad broja letova od preko jedne trećine uz značajno manju popunjenost. To je prema analizi meksičko gospodarstvo koštalo skoro 3 milijarde dolara, te značajno oslabilo vanjskotrgovinsku bilancu, a nekim saveznm državama koje imaju velik postotak turizma u BDP-u, donijelo pad i preko 3% na godišnjoj razini. Slična je situacija bila i u Ujedinjenom Kraljevstvu, gdje se osjetio pad od preko milijun i pol dolazaka turista najviše s tržišta Rusije, Kine, Španjolske i Južne Koreje (Page et all, 2011). Pretpostavlja se da je za te države bilo najviše ograničenja za putovanja u UK, ali i preporuka te svjesnosti brzine i opasnosti širenja pandemije upravo zbog nedavnog iskustva sa SARS-om. Ukupno je pad dolazaka i neostvareni prihod britansko gospodarstvo koštao milijardu funti u odnosu na očekivane prihode čak i kada se korigiraju za utjecaj Velike recesije koja je tada utjecala na turističku potrošnju (Page et all, 2011).

U ovom su poglavlju analizirane najveće svjetske pandemije i njihov utjecaj na gospodarstvo. Razvoj i napredak znanosti te institucija je doveo do povećanog kapaciteta država za suzbijanje pandemija u javnozdravstvenom smislu. Međutim, to može imati negativne posljedice na gospodarsku aktivnost, pogotovo na turizam koji zahtjeva mobilnost ljudi. U nastavku analize

će se promatrati mogućnost država da odgovore na gospodarske krize i negativna kretanja u sektoru turizma.

3 POLITIKE UBLAŽAVANJA NEGATIVNIH EKONOMSKIH KRETANJA

U ovom će se poglavlju analizirati politike koje države koriste kako bi ublažile djelovanje negativnih ekonomskih kretanja uslijed posljedica pandemije. Analiza započinje pregledom ekonomske teorije i različitim pogledima na ulogu države u krizama. Zatim će se pristupiti politekonomskoj analizi postupanja države u krizama kroz teoriju javnog izbora i uloge političkih i drugih interesa u reakciji na krizu. Na kraju će se ocijeniti implementacija i efikasnost mjera borbe protiv kriza uz naglasak na empirijske dokaze.

3.1 Doprinosi ekonomske teorije

Analiza u ovom poglavlju će započeti pregledom razvoja ekonomske misli, teorije i postulata za provođenje (makro)ekonomske politike. Od početka 20. stoljeća pa do danas ekonomska je teorija postupno prihvaćala veći intervencionizam države u gospodarstvo te se danas određene intervencije smatraju nužnima i pogodnima za razvoj gospodarstva pogotovo u situacijama kriza.

Na početku 20. stoljeća teorija se bazirala na klasičnim i neoklasičnim pretpostavkama koje nisu smatrale da je državna intervencija efikasna, te da će se gospodarstvo samo uravnotežiti s vremenom, a prilagodba neće biti predugačka (Samuelson i Nordhaus, 2010). Nakon Velike Depresije pokazalo se da to nije uvijek slučaj te da dugotrajna nezaposlenost i pad gospodarske aktivnosti treba biti popraćen, a idealno i preveniran, stabilizacijskom ulogom ekonomske politike koja treba djelovati protuciklički u situacijama kriza (Blanchard, 1991). Ova promjena u percepciji ekonomske politike koja vrijedi i danas je bila ograničena na fiskalnu politiku. Monetarna politika je bila percipirana kao snažan instrument, ali i kao neadekvatna za kontroliranje inflacije ili stabilizacijsku politiku, uz bojazan da monetarne intervencije stvaraju distorzije u raznim sektorima ekonomije. Zato je u ovom razdoblju razmatrana kroz prizmu podrške fiskalnoj politici koja je imala primat u intervencionističkom djelovanju države (Goodfriend i King, 1997).

Unazad zadnjih pedesetak godina dolazi do dodatnog napretka u teoriji koji rafiniraju ulogu države u ekonomiji. Rast inflacije i pojava stagflacije sedamdesetih godina ponovno potiču interes za monetarnu politiku koja dobiva na važnosti. Došlo je do razvoja u razumijevanju

kanala i efikasnosti državnih intervencija kroz teoriju racionalnih očekivanja te postupne primjene u fiskalnoj i monetarnoj politici kroz naglasak na kredibilnost, strukturiranost i predvidljivost u suvremenom gospodarstvu te nedvosmisleni uporabu jasnih kriterija (Samuelson i Nordhaus, 2010). Također se razvila svijest o potrebi analize pojedinih sektora u kontekstu njihovih posebnosti i zakonitosti odvojenih od ostatka gospodarstva, što je dovelo do boljeg razumijevanja utjecaja države na kretanje cijena i nadnica u pojedinim industrijama (Clarida, Gali i Gertler, 1999). Suvremena se ekonomska misao tako temelji na uvažavanju mehanizama slobodnog tržišta, koje međutim nije savršeno i iziskuje potrebu državnih intervencija. Institucije mogu biti efikasne u korigiranju neravnoteža i gospodarskih kriza do određene mjere, uz prisutnost prilagođavanja aktera na politike koje vlasti provode (Gordon, 1990). Fiskalna i monetarna politika obje imaju svoju funkciju u održavanju stabilnosti gospodarstva i za suvremene okolnosti bitna je sinergija djelovanja između njih (Linnemann i Schabert 2003). Još je veoma značajan i razvoj matematičkih i informatičkih modela procjena učinka gospodarskih politika i kretanja u gospodarstvu koji su osnova kreiranja suvremene ekonomske politike (Goodfriend i King, 1997).

3.2 Politička ekonomija kriza

U ovom dijelu poglavlja analizirat će se utjecaj interesnih, političkih i društvenih struktura na ekonomske ishode i ekonomsku politiku države. Pandemijske krize sa sobom po prirodi donose pogoršanje ekonomskih kretanja koje se ubrzava što duže pandemija traje, ako država ne uspije preokrenuti prirodan trend širenja bolesti. U uvjetima povećane ekonomske i psihološke nesigurnosti za građane, važno je ustanoviti do koje mjere odluke države ostaju racionalne i vođene povećanjem ukupne korisnosti za građane, a gdje dolazi do impulzivnih odluka vođenih partikularnim interesima i larpurlartizmom u situacijama kad je vrijeme donošenja odluka vrlo ograničeno.

Pregled literature započinjemo teorijskom podlogom povezivanja ekonomske analize i alata sa zaraznim bolestima i političkim odlučivanjem. Ekonomika epidemiologije pokušava objasniti kako i zašto se akteri ponašaju, upotrebnom teorije javnog izbora i primjenom iste na zarazne bolesti. Polazišta su u analizi pozitivnih i negativnih eksternalija postupaka pojedinaca i (ne)mogućnosti tržišta da uz male transakcijske troškove arbitrira i donosi optimalne ishode u društvenom kontekstu. Kada bi svi rizici zaraze bili internalizirani za pojedinca, svaki bi pojedinac u odnosu na svoju situaciju i preferencije donosio odluke koje bi maksimizirale

korisnost za tog pojedinca. U slučaju zaraznih bolesti međutim, potezi pojedinaca u velikoj mjeru utječu i na druge pojedince zbog povećanja kolanja zaraze, smanjenja zdravstvene skrbi i drugih negativnih eksternalija. To znači da su privatni marginalni troškovi pojedinca (engl. *marginal private costs*; MPC), manji nego marginalni troškovi društva (engl. *marginal social costs*; MSC) što dovodi do suboptimalnog izbora za društvo (Boettke i Powell, 2021). Prema Coasevom teoremu, to je klasičan slučaj recipročnih negativnih eksternalija s obzirom na to da ograničenja na kretanje zdravije, mlađe populacije negativno utječu na istu, kao i da dopuštanje slobodnog kretanja negativno utječe na stariju, ranjiviju populaciju. Pregovaranje je u situaciji milijuna interakcija, a pogotovo ovdje gdje bi pregovaranje bilo samo po sebi opasno po jednu skupinu, nedostižna i teoretska opcija, i zato se događa suboptimalna razina korisnosti (Boettke i Powell, 2021). U svojem radu Boettke i Powell (2021), predlažu da se eksternalizirani troškovi prenesu na stariju populaciju jer je umanjivanje negativne eksternalije lakše za starije, odnosno lakše im je smanjiti kontakte i izolirati se. Također kao rješenje povratka u optimum predlažu uvođenje poreza na rizične aktivnosti vezane uz zarazu kako bi se povećao MPC istih, kao i smanjivanje eksternih marginalnih troškova putem povećanja zdravstvenih kapaciteta, smanjenja regulatornih barijera uvođenju novih tretmana i cjepiva kao i ulaganjem u razvoj cjepiva ili obuku većeg broja medicinskog osoblja. Sličnog su zaključka i Coyne et al (2020), koji kažu da planeri odnosno država, mogu povećati ukupnu količinu outputa, ali ne znaju hoće li nova količina biti ekonomski efikasna i iskorištena u praksi. Dapače, navode nekoliko razloga zbog kojih bi intervencija države mogla biti neefikasna. Najvažniji su negativne posljedice uvedenih mjera poput smanjenog broja liječničkih pregleda uslijed zatvaranja ili povećanje mentalnih problema, zatim zloraba sustava kod uvedenih mjera održavanja zaposlenosti neprijavlivanjem prihoda. Uz to i sistemske kompleksnosti odgovora na pandemiju pa tako više respiratora ne znači veliko smanjivanje eksternalija, ako nema dovoljno obučanih liječnika i medicinskih sestara da bi njima rukovali. Autori također posvećuju veliku pozornost karakteriziranju države kao centralnog planera u svojim ograničenjima i motivacijama. Tako za početnu točku uzimaju Buchananov model organskog i individualističkog pojmljenja države. U organskom konceptu, planeri točno znaju kako izgleda krivulja društvene korisnosti i veoma lagano mogu povećavati društvenu korisnost svojim akcijama, koje nisu uvjetovane međusobnim interakcijama pojedinaca već su unaprijed zadani obrasci ponašanja vodilja za postupanje planera. Uloga države je samo alokacijska i država samo efikasno raspodjeljuje kako bi maksimizirala društvenu korisnost. Za razliku od tog pogleda na državu, autori u epidemijom, ali i drugim okolnostima zagovaraju individualistički prikaz u kojem je temeljna pretpostavka da i pojedinci, skupine pojedinaca i institucije, a ne samo država ekonomiziraju

svoje odluke i aktivno se prilagođavaju u skladu s preferencijama. Ne postoji unaprijed određena funkcija povećanja društvene korisnosti, već se čak i često pojavljuje trenje uslijed političkih motiva koje za posljedicu ima smanjenu mogućnost maksimiziranja društvene korisnosti. Ovakav zaključak zapravo opet dovodi do Coasevog teorema jer autori naglašavaju da se društveno maksimizirajuća razina korisnosti postiže jedino promjenom individualnih preferencija svakog pojedinca, te su intervencije države iz tog aspekta najefikasnije kad djeluju na povećavanje marginalnog troška društveno eksternalističke radnje i smanjenjem eksternalija u globalu koliko je to moguće. Pretpostavka za taj način razmišljanja je da se preferencije slabo mogu agregirati i da je planeru vrlo teško pristupiti individualnim preferencijama velikog broja građana i zato je nemoguće napraviti politiku koja *a priori* povećava društvenu korisnost, već se ona ostvaruje međusobnom interakcijom između pojedinaca, ili u slučaju zaraznih bolesti vjerojatno nedostatkom interakcija (Coyne et al, 2020).

Osim državne perspektive, važno je pregledati i motivaciju te postupke pojedinaca kroz prizmu maksimiziranja osobne korisnosti. Glavna pretpostavka je da će racionalni pojedinci koji gledaju unaprijed, prilagođavati svoje postupke i smanjivati mogućnost zaraze, balansirajući istovremeno i izbjegavanje mijenjanja ponašanja koje oduzima veliku količinu korisnosti (Brahmbhatt i Dutta, 2008). Podrazumijeva se dakle da pojedinci imaju racionalna očekivanja i da poznaju osobine zarazne bolesti, širenje, rizik po njih i slične parametre temeljem kojih donose svoju odluku. Ta pretpostavka i nije toliko nerealna, ako u obzir uzmemo da je cijena neprilagođavanja i neinformiranja velika jer se radi o zadobivanju smrtonosne bolesti uslijed krivog izračunavanja osobnih preferencija. Međutim, čak i ako izuzmemo tradicionalne kritike koncepta individualne korisnosti koje se odnose na eksperimentalnu neprimjenjivost, odnosno nepojavnost same koncepcije, u slučaju zaraznih bolesti postoji nekoliko razloga zašto pojedinci nisu racionalnih očekivanja. Prije svega informacije često nisu pouzdane, ljudi se vode postupcima drugih ljudi što vodi prema mentalitetu krda i na kraju ljudi često griješe u procjenama statističke vjerojatnosti zaraze ili ozbiljnijeg oblika bolesti jer poistovjećuju trenutnu pojavnost bolesti s vjerojatnošću zadobivanja iste i slično (Brahmbhatt i Dutta, 2008). Nevezano za ograničenja modela, koncept zaraženošću uvjetovane elastičnosti, je opće prihvaćen u ekonomskoj epidemiologiji i pretpostavlja da će pojedinci promjenom svojeg ponašanja smanjivati ili povećavati mogućnost zaraze u gotovo cikličkim procesima. Manje stope zaraženošći smanjivat će osobne troškove pojedinaca u riskantnim akcijama za zarazu, dok će obrnuto biti slučaj kad su stope zaraženošći velike što za posljedicu ima sustav koji se donekle samoregulira iz perspektive individualne maksimizacije korisnosti (Laxminarayan i

Malani, 2011). Naravno to je optimalna razina za pojedinca, ali kolektivno za društvo može biti prevelika količina rizika u oba slučaja.

Jedna od zanimljivijih analiza individualne maksimizacije korisnosti je cijepljenje protiv zarazne bolesti. Laxminarayan i Malani (2011), tako prikazuju da se cijepljenjem smanjuje individualni trošak za pojedinca odnosno povećava korist za pojedinca. Međutim ta se korisnost smanjuje što je veća procijepljenost populacije jer se sve više smanjuje mogućnost zaraze zbog eksternaliziranih benefita na društvo od pojedinačnog cijepljenja. Tako se iz perspektive pojedinca, koji na cijepljenje mora potrošiti vrijeme, resurse i prihvatiti minoran, ali ipak veći od nule rizik mogućih nuspojava, točka u kojoj je korisnije cijepiti se pomiče u odnosu na akcije drugih i njihove odluke hoće li se cijepiti. Kao reakciju, država bi trebala smanjiti troškove cijepljenja poput cijene, dostupnosti i nuditi, što uostalom i sada vidimo, benefite pojedincima koji se odluče cijepiti. Sličnu odluku pojedinci donose i kod testiranja na bolest gdje postoje određeni troškovi u vidu vremena, resursa i potencijalne društvene stigme. Zato se rjeđe testiraju ljudi koji su na krajevima distribucije vjerojatnosti zaraženosti, dakle ili gotovo sigurni da su zarazni ili gotovo sigurni da nisu. Naravno, i tu vrijede modeli po kojima država može povećati broj testiranja i time djelovati na širenje zaraznih bolesti.

Analiza poteza države u krizama zaraznih bolesti će početi s pregledom motiva i ponašanja države u samoj dostupnosti informacija i transparentnosti objavljivanja oko pandemije. Iako je već prije navedeno da transparentnost i dostupnost informacija poboljšavaju informiranost građana koji onda mogu bolje procijeniti koliki je rizik određenih postupaka i maksimizirati korisnost, država je pod utjecajem kompleksnijih i suprotnih motiva. Za početak samo priznavanje činjenice da je u tijeku pandemija ima prednosti i mane iz perspektive države. S jedne strane, priznavanje pandemije u ranoj fazi može dovesti do strane pomoći i do manje impulzivnih odgovora drugih država jednom ako, odnosno kada, te iste države saznaju za žarište. Također vodi bržoj mobilizaciji sustava bez bojazni da će mobilizacija dovesti do širenja informacija o bolesti. S druge strane, što iz racionalnih, što iracionalnih i populističkih poriva, druge će države reagirati određenim ograničenjima putovanja, trgovine i ostalih kontakata sa zemljom u kojoj je žarište, što naravno dovodi do negativnih posljedica na gospodarstvo (Laxminarayan i Malani, 2011). Tako je na primjer epidemija kuge u Suratu u Indiji 1994. zemlju koštala preko 2 milijarde američkih dolara uslijed niza zabrana putovanja i trgovina od zemlja iz okruženja bez obzira na to što je Svjetska zdravstvena organizacija iste zabrane proglašavala nepotrebnima i lobirala protiv njihova uvođenja (Brahmbhatt i Dutta, 2008). Upravo zbog sličnih događaja države imaju motiva pričekati i vidjeti hoće li se

pandemija rasplamsati prije nego što alarmiraju ostatak svijeta i riskiraju izolaciju te velike ekonomske gubitke, kao što je i prije analiziran slučaj SARS-a pokazao (Brahmbhatt i Dutta, 2008). Međutim, vlade su često, a pogotovo u suvremeno doba suviše samouvjerene u svoju mogućnost informacijske blokade znakova zaraznih bolesti. Sveprisutnost komunikacijskih uređaja i globalna povezanost su znatno ubrzale kolanje informacije i danas je, osim uz invazivne metode ograničavanja komunikacije, relativno teško dugo vremena kontrolirati količinu informacija dostupnu svjetskoj javnosti. Zato se motivi ranog i točnog objavljivanja mogu povećati jer se uslijed naprasnog otkrivanja da negdje postoji žarište zaraznih bolesti riskira prevelika i neproporcionalna reakcija ostalih zemalja uslijed nemogućnosti utvrđivanja prave razine opasnosti (Brahmbhatt i Dutta, 2008).

Nakon početne faze informacijske dileme djelovanja prema zaraznim bolestima, države prelaze u fazu pokušaja minimiziranja učinaka i zaustavljanja pandemije. U ovom procesu dolazi do nužne politizacije odluka uslijed međudjelovanja političkih skupina, ostalih interesnih skupina i samih država između sebe. Coyne et al (2020), definiraju trenja koja onemogućavaju da proces teče uz maksimalnu društvenu efikasnost. Prije svega **političari na različitim razinama vlasti** imaju odvojene prioritete koji su posljedica različitosti njihovih biračkih tijela. Tako lokalni političari ne gledaju previše za interese izvan granica njihovih jedinica i drugačije gledaju na povećanje broja slučajeva u svojoj jedinici od nacionalnih političara koji potencijalno žarište gledaju u kontekstu svih ostalih u državi ili u sprečavanju nastanka novih. Također se događa i političko trenje na razini **pripadnosti različitim političkim opcijama** pa se vrlo često resursi raspodjeljuju po partijskom ključu, nasuprot stvarnoj potrebi. Tako se u ranijem razdoblju trenutne pandemije COVID -19 događalo da resursi namijenjeni određenim saveznom državama u SAD-u budu preraspodijeljeni prema državama pod republikanskom kontrolom (Coyne et al, 2020). Obrnuto se dogodilo tijekom pandemije H1N1 virusa, kada su savezne države čiji su stanovnici bili birači demokratskih zastupnika u Kongresu dobili značajno više cjepiva bez obzira na postotak ranjivih skupina ili pogođenost pandemijom (Ryan, 2013). Druga vrsta političkog natjecanja prema Coyne et al (2020), uključuje **pojedince (tvrtke ili osobe) i interesne skupine** (institucije, skupine građana) koji pokušavaju maksimizirati svoju osobnu korist u interakciji s vladinim politikama. Tako je *CARES Act*, američki plan pomoći gospodarstvu uslijed pandemije COVID -19 bio drugi najlobiraniji zakonodavni dokument u povijesti s preko 1 500 uključenih lobista. Određeni analitičari procjenjuju da je preko 10 milijardi američkih dolara pomoći osigurano posredstvom lobista bliskih tadašnjem američkom predsjedniku, a neki su članovi Kongresa izlobirali pakete

pomoći svojim tvrtkama (Coyne et al., 2020). Na sličan način, vladine agencije i uredi imaju motiva povećavati udio i iznos financiranja tijekom kriza da bi povećale svoj položaj i omogućile bolju statusnu i materijalnu poziciju institucije u administraciji, ali i članova institucije u odnosu na javne zaposlenike. Sljedeći je kanal utjecaja zapravo **međudjelovanje država** u kojem se države prilagođavaju u odnosu na poteze drugih država i time zapravo dolazi do konvergencije u politikama. Herrera i Ordonez (2020), nadograđuju prijašnju teoriju koja je dokazala da političari fiskalne odluke u svojim jedinicama donose na temelju fiskalnih odluka drugih političara u susjednim jedinicama u koje birači imaju uvid i informacije o stanju u istima. Tako pokazuju da u situacijama kada javnost može uspoređivati mjere između država, vlade koordiniraju implementaciju mjera iznad razine koju bi sugerirala samo agregiranost i kolektivni pristup informacijama. To donekle smanjuje probleme politiziranosti koji su prije spominjani, ali s druge strane umanjuje adekvatnost pojedinačne odluke za svaku državu zbog mogućnosti slijepog slijeđenja trenda, i zbog toga što su odluke slijeđenja drugih češće u situacijama smanjenog povjerenja u institucije i u vladu (Herrera i Ordonez, 2020). Za kraj, Kaasch et al. (2014) u analizi fiskalnih odgovora na krize u četiri zemlje OECD-a kroz period od 40 godina, pokazuju utjecaj razine države blagostanja i političke grupacije na vlasti na donošenje odluke u trenucima fiskalne krize koji slijede pandemiju zaraznih bolesti. Tako kod država s visokom razinom države blagostanja, političari bez obzira na političku opredijeljenost većinom prepuštaju da automatski stabilizatori odrade svoj posao i događa se efekt skupljanja pod zastavom. S druge strane u državama s manjom razinom države blagostanja, politička opredijeljenost uvjetuje reakciju na fiskalnu krizu, gdje ekonomski konzervativnije i liberalnije stranke implementiraju manje i kraće programe podrške gospodarstvu za razliku od socijaldemokratskih vlada.

3.3 Implementacija i efikasnost mjera

U ovom dijelu rada će se razmatrati implementacija i efikasnost mjera koje države koriste da bi smanjile učinke recesijskih kretanja na gospodarstvo te ubrzale gospodarski oporavak. Kao što je već prikazano u potpoglavlju 3.1., postoji tendencija podjele državnog intervencionizma na fiskalnu i monetarnu politiku. U određenim situacijama oba tipa intervencije djeluju u istom smjeru kako bi potaknuli gospodarsku aktivnost i postoje određene sinergije u djelovanju, ali će se zbog jasnoće analize i jasne odvojenosti u stručnoj literaturi prikazati zasebno.

Analiza kreće s **fiskalnom politikom**, odnosno ponašanjem državne potrošnje u periodima kriza. Fiskalna politika u kriznim vremenima vođena je stabilizacijskim motivima povećanja i uravnoteženja agregatne potražnje i ponuda, i s druge strane potrebom za balansiranjem rashoda i prihoda. Kod povećanja agregatne potražnje, postoje automatski stabilizatori poput količine poreza na dohodak koji država ubire, ili analogno iznosa naknada za nezaposlenost koje isplaćuje u trenucima smanjenje gospodarske aktivnosti, što automatizmom povećava državne potpore gospodarstvu. S druge strane, postoje i diskrecijske mjere koje sadrže fiskalne stimuluse kako bi se potaknula investicijska aktivnost, potrošnja ili poboljšala kupovna moć građana povećanjem transfera ili većim ukupnim iznosom državnih rashoda za zaposlene. U daljnjoj raspravi će se prikazati rezultati istraživanja vezani za ulogu fiskalne politike u krizi, a to je iznos fiskalnih multiplikatora i utjecaj povećanja državne potrošnje na gospodarsku aktivnost, utjecaj na zaposlenost i tržište rada te pregled pojedinih fiskalnih mjera i njihova efikasnost u kontekstu sektora turizma.

Auerbach i Gorodnichenko (2012) analiziraju fiskalne multiplikatore uzimajući u obzir i Veliku recesiju. U svojem pregledu multiplikatora zemalja OECD-a za državno prokuriranje pokrivaju i procjenu za zemlje promatrane u uzorku osim Hrvatske koja nije članica OECD-a. Njihov je doprinos da su multiplikatori značajno veći u recesijama što je kejnzijanski zaključak o varijacijama multiplikatora tijekom gospodarskog ciklusa (Auerbach i Gorodnichenko 2012). Također pokazuju da utjecaj fiskalnih stimulusa u dubokim recesijama nema previše negativnih posljedica u vidu ubrzavanja inflacije. Uprosječeno za promatrane zemlje OECD-a procjenjuju da državno prokuriranje od jednog dolara rezultira s oko tri i pol dolara dodane vrijednosti BDP-a, u slučaju da je ekonomija u dubokoj krizi, uz 90% postotni interval da je promjena od 0,6 do 6,3 dolara.

U nastavku analize fokus će biti na Veliku recesiju kao najveći generacijski recesijski šok, a posljedično i najveći fiskalni stimulus od Velike depresije. U svojoj analizi fiskalnih stimulusa kroz 50-tak najvećih svjetskih gospodarstava Verick i Islam identificiraju dvije vrste fiskalnog stimulusa koje su države koristile a to su bailouti i injekcije u financijski sustav, kao i dodatna potrošnja za stimuliranje agregatne potražnje. Količinski su promatrani stimulusi iznosili 3,9 posto svjetskog BDP-a, odnosno 4,8 posto nacionalnih BDP-a promatranih zemalja. Najčešće korištene intervencije su uključivale trening i prekvalifikaciju, sheme dijeljenja zaposlenja, povećane resurse za podršku nezaposlenima, te subvencije na dohodak. Najveći učinak na realno gospodarstvo je postignut uz korištenje stimulusa u povećanje potrošnje, a ne smanjenje poreza uz veću podršku gospodarstvu u slučaju kapitalnih investicija i ulaganja u radno

intenzivne industrije što donosi veći pozitivni učinak na output i zaposlenost (Verick i Islam 2010). Također, Verick i Islam (2010) zaključuju da podrška pronalasku zaposlenja, kao i mjere treninga i prekvalifikacije zasigurno imaju značajan učinak u kratkoročnom razdoblju, ali i na drugi rok u povećavanju realnih plaća i outputa. S druge strane, upozoravaju na probleme značajnih troškova netargetiranih politika podrške i subvencije plaća kao neefikasan primjer intervencije. Iz njihove analize se može zaključiti da su najviše pogođene promatrane zemlje Irska, Grčka i Hrvatska koje sve imaju razmjerno velik porast javnog duga, pad gospodarske aktivnosti i negativno prelijevanje na tržište rada. Austrija i Nizozemska su izbjegle slične probleme s javnim dugom i velikim porastom nezaposlenosti, premda je gospodarski pad bio snažan, dok je Slovenija bila u sredini promatranih država po svim indikatorima.

Promatrane su zemlje također ciljano intervenirale u sektor turizma gospodarskim mjerama. UNWTO (2009) donosi pregled za sve zemlje osim Irske gdje se fiskalna intervencija nije sektorski prilagodila sektoru. U Austriji je tako intervencija bila provedena kroz Austrijsku banku za razvoj turizma. U suradnju s vladom, ponuđene su mjere subvencioniranih kredita za mala i srednja poduzeća u turizmu, kao i bankovne garancije u iznosu do 4 milijuna eura po poduzeću, uz dodatne mikrokredite do 50,000 eura uz kamatu od 2,5% i određena bespovratna sredstva. Također je omogućeno da poduzeća koja su dobro poslovala u 2008. mogu odgoditi određeno plaćanje obveza uz garancije države na dvije godine. Država je također investirala preko 4 milijuna eura u dodatne oglašivačke kampanje na inozemnim tržištima. U Hrvatskoj se oglašivački iznos povećao za preko 60% te se razvio sistem suradnje privatnog i javnog sektora za promotivne aktivnosti. Grčka je imala vrlo sveobuhvatne mjere koje su uključivale povećanje oglašivačkih budžeta za 50%, smanjenje poreza na nekretnine i vrijednosti zemlje, kao i smanjenje turističke pristojbe te omogućavanja počeka kod uzimanja kredita za poduzeća iz turističkog sektora. Također su uvedene državne garancije za poduzeća u sektoru, kao i subvencije za investicije, ali i subvencionirane cijene ulaznica za domaće turiste na neke turističke atrakcije. U Nizozemskoj je vlada ukinula porez na odlazak putnika iz zemlje u zračnom prometu kako bi pomogla posrnuloj zračnoj industriji. Također su lansirane nove oglašivačke kampanje promocije Nizozemske kao pristupačne zemlje uz specijalizirane ture kroz više gradova te više od 1000 besplatnih hotelskih noćenja koje je financirala država. U Sloveniji su također povećani oglašivački iznosi za više od 1,5 milijuna eura. Osim toga, država se obvezala povećati ulaganja u turističku infrastrukturu, osigurati likvidnost i financiranje malim i srednjim poduzećima kao i potaknuti investiranje u sektoru turizma.

Osim mjera stimulusa, također je važan utjecaj fiskalne politike na sektor turizma kroz oporezivanje i konkurentnost. U Izvješću o utjecaju poreza na konkurentnost turizma Europske Unije, Europska Komisija (2017) pokazuje kako smanjenje poreza na dodanu vrijednost u sektoru turizma može imati utjecaj na rast sektora i gospodarstva. Elastičnost potražnje i kompetitivnost na tržištu je razmjerno velika u europskom obalnom turizmu, te se tamo očekuje da smanjenje PDV-a kroz cjenovne korekcije u velikoj mjeri dolazi do krajnjih potrošača i tako stimulira dodatnu potražnju. U drugim slučajevima, krajnji utjecaj smanjenja PDV-a, pogotovo u obliku povlaštene stope za turizam ovisi o kompetitivnosti na tržištu te elastičnosti ponude i potražnje. U većini promatranih istraživanja, prilagodba se događa u velikoj mjeri u odnosu na smanjenje poreza, uz vremensku odgodu od par godina. Također, u većini promatranih slučajeva, fiskalna se blagajna kroz povećanju potražnju i potrošnju u sektoru oporavila od početnog smanjenja prihoda. Drugi promatrani pokazatelj je boravišna pristojba i utjecaj na sektor turizma. Za razliku od PDV-a, ona se razrezuje samo za smještajne kapacitete i manje je vidljiva potrošačima. Svejedno, može imati utjecaj na povećanje cijene smještajnih usluge te tako destimulirati potrošnju i smanjiti potražnju. Pozitivan aspekt boravišnih pristojbi je što se u nekim državama poput Hrvatske prihod namjenski troši u sektoru turizma što reinvestira prihod u industriju, za razliku od PDV-a čiji se prihodi koriste za podmirivanje općih potreba državnih blagajni.

Drugi skup promatranih politika vezan je za postupke centralnih banaka i provođenje monetarne politike. U sklopu analize promatrat će se utjecaj i efikasnost promjene monetarne politike u kontekstu kamatnih stopa, upravljanja očekivanjima, tečajnih mehanizama kao i operacija na otvorenom tržištu uz naglasak na pojavu nekonvencionalne monetarne politike u razdoblju tijekom i poslije Velike recesije.

U ovom djelu analize fokus će biti na nekonvencionalnim mjerama monetarne politike koje, u slučaju približavanja kamatnih stopa nultoj donjoj granici, postaju način na koji monetarna politika reagira na krizu. U slučaju Velike recesije, takva situacija, uz izrazito dubok i snažan šok na gospodarstvo i financijski sustav je primorala centralne banke na korištenje nekonvencionalnih mjera u dotad nezabilježenim okvirima. Neke od korištenih nekonvencionalnih mjera su uključivale kupovinu vrijednosnih papira kako bi se potaknulo kreditiranje gospodarstva, kvantitativno opuštanje koje je uvelike povećalo bilance centralnih banaka, kao i upravljanje očekivanjima gdje su centralne banke najavljivale dugoročan period niskih kamatnih stopa.

U analizi politike ECB-a od početka Velike recesije do četvrtog kvartala 2012., Fratzscher et al (2016) dolaze do zaključka da je nekonvencionalna monetarna politika bila efikasna u povećanju cijena vrijednosnih papira u centru i periferiji eurozone te je smanjila prinose na obveznice na periferiji. Ukupan učinak na periferiji je bio smanjenje prinosa na obveznice od oko 300 baznih poena do kraja intervencije, uz povećanje cijena vrijednosnica od oko 30%. Utjecaj je također bio velik na povećanje povjerenja investitora te smanjenje dužničke krize koja je uslijedila nakon Velike recesije i to poglavito na domaćem tržištu investitora za centar i periferiju. Osim toga, poboljšala se pozicija domaćih banaka te smanjila razina rizika kreditiranja na domaćem tržištu eurozone što je na periferiji imalo utjecaj od poboljšanja bankarskih povrata od 30%. Eser i Schwaab (2016) promatraju učinak Securities Market Programme-a (SMP) ECB-a na Grčku i Irsku te još par zemalja članica eurozone. Za Grčku je svaka kupovina u iznosu od milijardu eura obveznica u sklopu SMP-a smanjila petogodišnji prinos za 16 do 21 baznih poena, dok je za Irsku smanjenje bilo otprilike 3 bazna poena. Također je smanjena volatilitet obveznica uslijed intervencija, a pogotovo je uravnotežena volatilitet na krajevima distribucije u promatranom razdoblju. Dugoročno je pad prinosa bio od 3,3 pp za Grčku do 0,1 pp za Irsku što je sličan zaključak kao i Fratzscher et al za odnos centra i periferije te intervencije ECB-a. S druge strane Burriel i Galesi (2016) pokazuju da već prikazani heterogeni utjecaj nekonvencionalne monetarne politike ECB-a vrijedi i za promjene outputa i cijena. U najteže pogođenih zemljama Velike recesije, što je u ovom slučaju promatranog uzorka Grčka, dolazi do neznatnog povećanje outputa od 1 baznog poena za povećanje bilance ECB-a od 1,25%. S druge strane Irska i Austrija imaju povećanje outputa od preko 5 baznih poena za istu mjeru povećanja bilance. Utjecaj na cijene je također heterogen, ali ipak manje od outputa, gdje Grčka ima nešto manje od 5 baznih poena povećanja cijena za 1,25% povećanja bilance ECB-a, dok ostale zemlje Austrija, Nizozemska, Slovenija i Irska imaju između 3 i 4 bazna poena. Bluwstein i Canova (2016) promatraju utjecaj nekonvencionalne politike ECB-a na zemlje koje nisu članice eurozone. Zaključuju da je utjecaj slab u zemljama srednje i jugoistočne Europe zbog relativno niske povezanosti gospodarstava s monetarnim kanalima na koje utječe ECB. Slično bi moglo vrijediti za Hrvatsku, tj. da je intervencija ECB-a veoma slabo u to vrijeme utjecala na monetarna kretanja u Hrvatskoj, što se može i vidjeti iz deflacijske epizode koju je Hrvatska imala netom poslije.

U ovom su poglavlju prikazani glavni obrasci moderne ekonomske teorije i pristupa državnoj intervenciji na tržištu. Analizirane su politekonomske odrednice intervencija u pandemijama, kao i fiskalni i monetarni aspekti državne politike u gospodarskim krizama. Naglasak je stavljen

na reakciju tijekom i poslije Velike recesije kao i utjecaj stimulusa te vođenja fiskalne politike na sektor turizma.

4 ANALIZA SLUČAJA ODABRANIH DRŽAVA ČLANICA EUROPSKE UNIJE

U ovom poglavlju analizirat će se utjecaj pandemije COVID 19 na odabrane države članice Europske Unije. Također će se prikazati mjere ublažavanja ekonomskih posljedica koje su države implementirale kako bi olakšale pritisak na gospodarstvo i specifično sektor turizma. Na kraju analize će se razmatrati budućnost turizma u kontekstu daljnjeg razvoja pandemije te izlaska iz krize koja je zadesila sektor, ali i dugoročnom trendu razvoja i promjena u industriji. U analizi će se promatrati Hrvatska, Slovenija, Nizozemska, Irska, Austrija i Grčka.

4.1 Utjecaj pandemije COVID-19 na sektor turizma i poslovanje poduzeća

Pandemija COVID-19 u prvom tromjesečju 2020. rapidno se proširila Europskom Unijom. Kao odgovor na širenje zaraze, većina je država reagirala zatvaranjima i ograničenjima ekonomskih sloboda kakve Europa ne pamti u javnozdravstvene svrhe. Posljedica takvih restrikcija je snažan pad gospodarske aktivnosti i recesija koja je uslijedila. Negativna kretanja su posljedica direktnih zabrana države, ali i generalnog osjećaja nelagode i straha koji utječe na ponašanje gospodarskih subjekata, kao i međuutjecaja sa svjetskim gospodarstvom u cjelini i drugih država koje su također bile pogođene pandemijom.

Za početak će se prikazati makroekonomske posljedice i utjecaj na gospodarstva da bi se dočarala razina nestabilnosti i neizvjesnosti s kojim su gospodarstva i subjekti suočeni tijekom pandemije, ali i kao objašnjenje dijela kasnije analiziranih negativnih kretanja u sektoru turizma. U Tablici 1. je vidljiva kvartalna stopa promjene BDP-a u odnosu na prethodno razdoblje. Neke zemlje u 2019. imaju par negativnih kvartala, međutim jasno je da je to period gospodarskog rasta neopterećen COVID-19. U prvom kvartalu 2020. dolazi do značajnijeg usporavanja u odnosu na trend kao posljedica širenja zaraze te postepenog zatvaranja u drugoj polovici i pred kraj kvartala. Drugi kvartal 2020. je jedan od najgorih kvartala po pitanju makroekonomskih kretanja jer je obilježen gotovo u potpunosti zatvaranjima i restriktivnim mjerama borbe protiv pandemije. Tako velika većina zemalja bilježi dvoznamenkasti ili skoro dvoznamenkasti pad BDP-a u odnosu na prethodno razdoblje. Poslije toga se u trećem kvartalu događa značajno ubrzanje u odnosu na drugi kvartal, što je logično i predvidljivo za vrlo oštre

pomaku u gospodarskoj aktivnosti koji imaju karakteristiku oblika krivulje slova V, ali i zato što je značajan pad aktivnosti bio uslijed mehaničkih ograničenja države koja su u trećem kvartalu bila blaža. Ostatak perioda je generalno karakteriziran oporavkom, međutim rast je i dalje nestabilan i države ovisno o epidemiološkoj situaciji te ostalim čimbenicima imaju vrlo varijabilne podatke rasta BDP-a. Iznimka od ostalih država prema parametru BDP-a je Irska, koja zbog prirode izračuna svog BDP-a već duže vrijeme odskače od trenda i bilježi realno neopravdano visoke stope rasta uslijed računovodstvenih metoda izračuna.

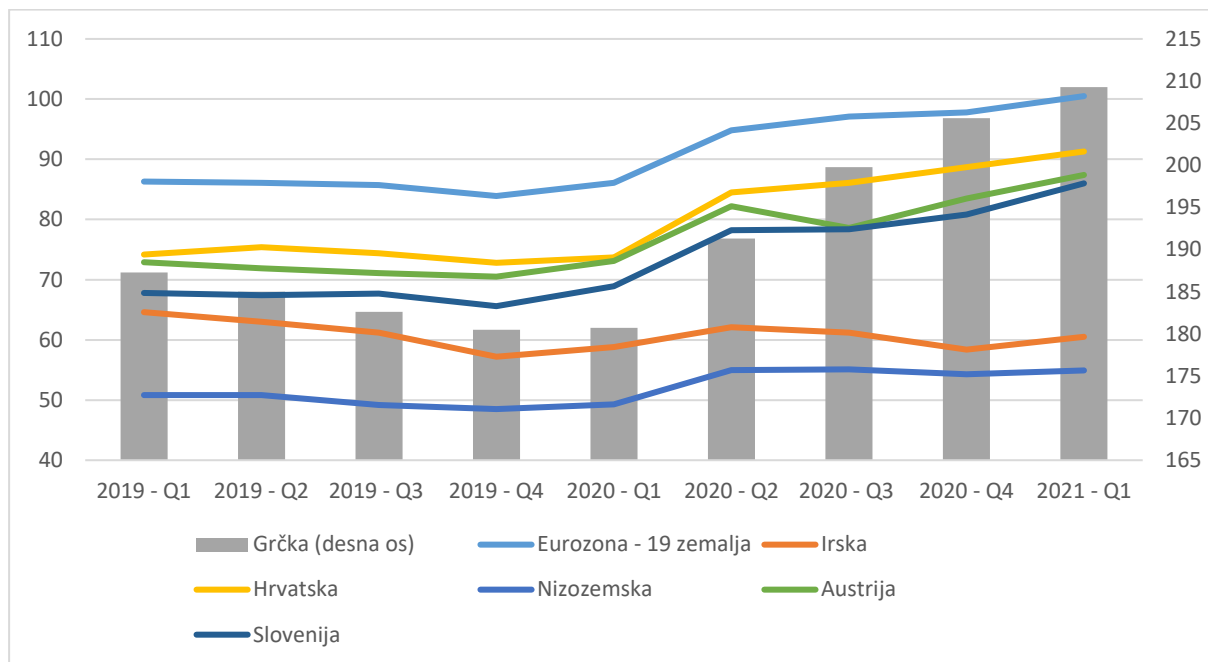
Tablica 1: *Kvartalna stopa promjene BDP-a u odnosu na prethodno razdoblje*

Zemlje/Kvartali	2019 - Q1	2019 - Q2	2019 - Q3	2019 - Q4	2020 - Q1	2020 - Q2	2020 - Q3	2020 - Q4	2021 - Q1	2022 - Q2
Eurozona - 19 zemalja	0,5	0,2	0,2	0,0	-3,6	-11,4	12,4	-0,6	-0,3	2,0
Irska	1,3	3,8	-1,2	1,0	3,1	-1,4	8,3	-5,2	8,6	n/a
Grčka	1,0	0,7	-0,6	-0,1	-0,5	-12,9	3,8	3,4	4,4	n/a
Hrvatska	1,1	0,3	0,7	0,5	-0,8	-14,9	5,9	4,1	5,4	-0,2
Nizozemska	0,6	0,4	0,4	0,5	-1,6	-8,4	7,5	0,0	-0,8	3,1
Austrija	0,8	-0,3	0,3	-0,5	-2,6	-10,6	11,6	-3,1	-1,1	4,3
Slovenija	0,5	-0,3	1,4	1,4	-4,7	-9,5	12,1	-0,2	1,5	1,9

Izvor: Eurostat

Usporedno sa snažnim padom BDP-a u većini promatranih država, došlo je i do pada javnih prihoda, kao i reakcije fiskalnih vlasti na pad aktivnosti u vidu fiskalnih stimulusa i podrške gospodarstvu. Ako takvu situaciju pogledamo holistično, zaključak je da se postotak javnog duga u odnosu na BDP povećao što se vidi iz Grafikona 1. U prosjeku se od prvog kvartala 2019. do prvog kvartala 2021. javni dug povećao za 15 do 20% BDP-a u slučajevima Slovenije, Austrije, Hrvatske i Grčke. Javni se dug Irske u promatranom razdoblju smanjio što se djelomično također može pripisati prethodnim opservacijama o razini i rastu BDP-a. Zanimljivo je da se javni dug Nizozemske povećao za svega nešto više od 4% što je nekoliko puta manje nego kod ostalih zemalja, ali je Nizozemska također uz Irsku imala relativno manji pad BDP-a u odnosu na ostale zemlje.

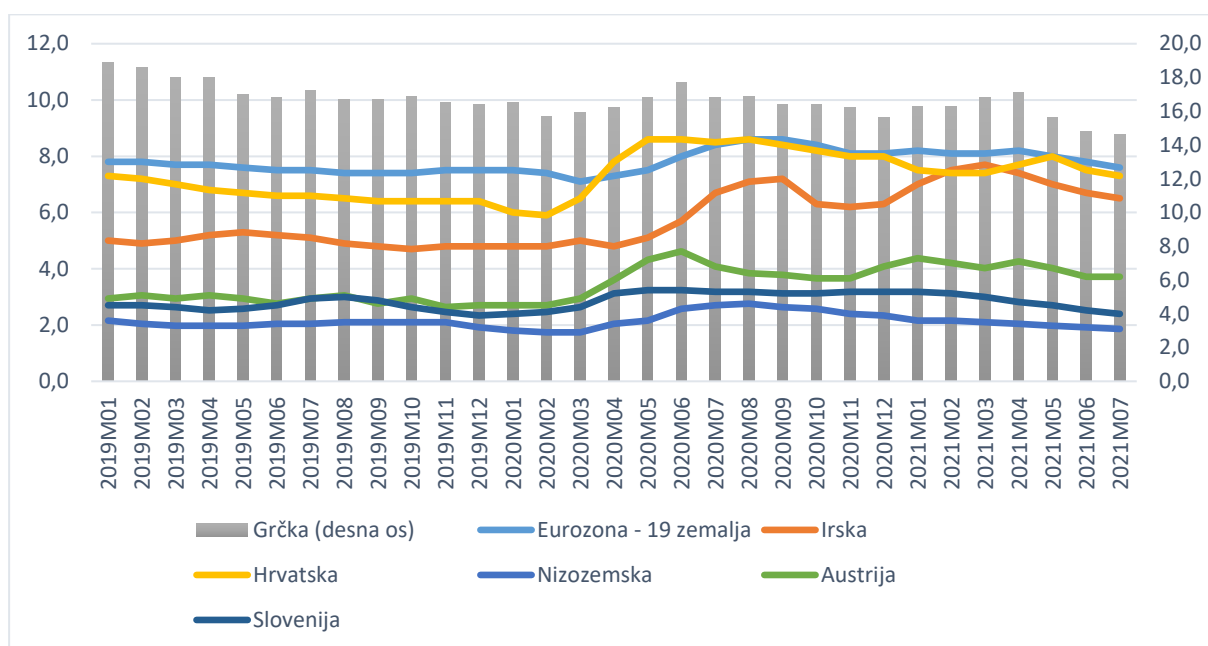
Grafikon 1: *Kvartalni postotak javnog duga u odnosu na BDP*

Izvor: Eurostat

Sljedeći temeljni pokazatelj situacije u gospodarstvu je stopa nezaposlenosti koja je prikazana na Grafikonu 2. Stopa nezaposlenosti se kao i ostali pokazatelji najviše promijenila u drugom kvartalu 2020. kao posljedica negativnih gospodarskih kretanja. Međutim, od tada se zaposlenost polako vraća na pretkrizne razine pa tako u polovici promatranih zemalja (Grčka, Nizozemska, Slovenija) ona iznosi manje nego što je bila na početku krize. Osjetniji rast je i dalje zadržan u Austriji i Irskoj gdje je stopa na kraju promatranog razdoblja više za 1 postotni bod nego na početku razdoblja, dok je u Hrvatskoj na istoj razini kao na početku razdoblja.

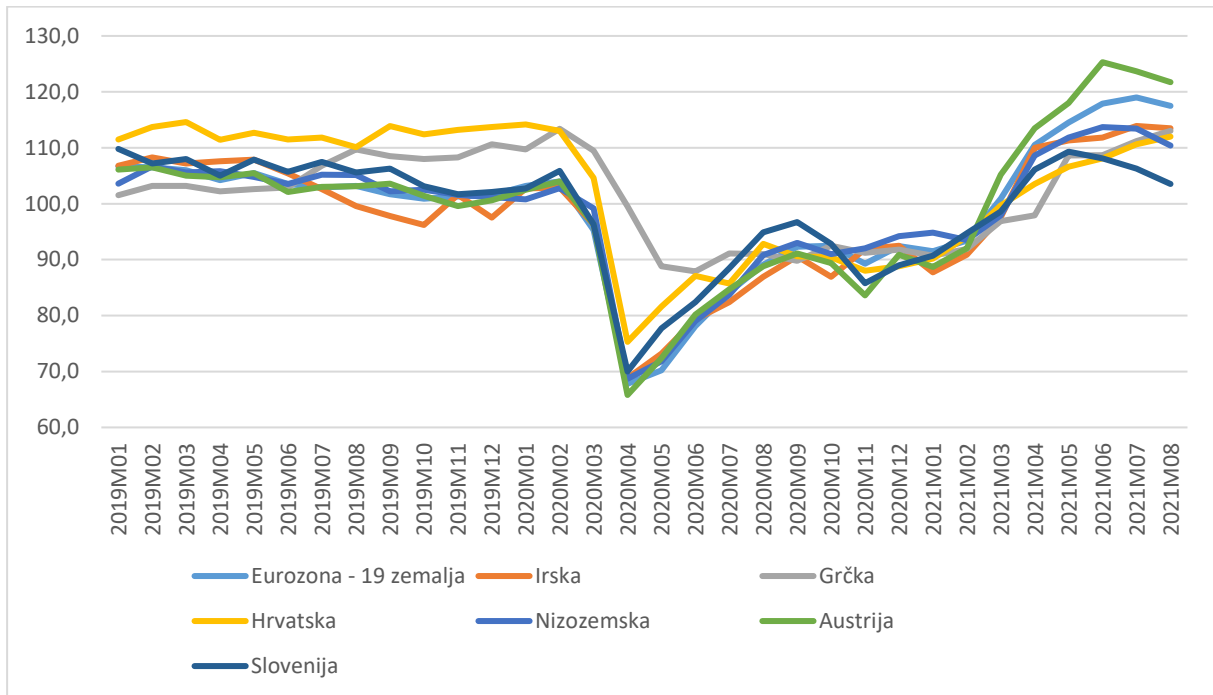
Grafikon 2: Mjesečna stopa nezaposlenosti, ILO metodologija

Izvor: Eurostat

Sljedeći bitan aspekt gospodarske situacije i aktivnosti je Indeks ekonomskog sentimenta kojim Europska Komisija prikazuje očekivanja i zadovoljstvo ekonomskih subjekata s trenutnom situacijom. Tako se na Grafikonu 3. vidi da je ekonomski sentiment snažno pao u drugom kvartalu 2020. te je ostao ispod razine jedan sve do početka 2021. otkada se krajem prvog i početkom drugog kvartala vidi rast te ponovan prelazak u razine iznad jedan. Zanimljivo je što je Hrvatska iz pretkrizne visoke razine indeksa došla na relativno nisku razinu u postkriznom razdoblju, dok je Austrija napravila suprotno odnosno s relativnog začelja došla u poziciju najviših indexa. Grčka situacija je isto zanimljiva s obzirom na to da Grčka nije doživjela tako strmi pad sentimenta kao ostale države. Pred kraj promatranog razdoblja očituje se lagani pad sentimenta što je slično onome što se dogodilo 2020. godine također s prolaskom ljetnog perioda, a potencijalno je povezano s težim vremenima borbe protiv pandemije u hladnijim mjesecima, ali i rastom broja slučajeva Delta varijante 2021. iz pandemijske perspektive i objašnjenja kretanja indexa.

Grafikon 3: Indeks ekonomskog sentimenta

Izvor: Eurostat

U ovom dijelu potpoglavlja će se prikazati utjecaj pandemije COVID 19 i posljedice ekonomske krize specifično na sektor turizma promatranih zemalja iz aspekata turističkih dolazaka, noćenja, uloge sektora turizma u zaposlenosti kao i gospodarskoj aktivnosti.

Tablica 2: Turistički dolasci i noćenja po mjesecima, u % (2019=100%)

Zemlja/Mjesec	2020M01	2020M02	2020M03	2020M04	2020M05	2020M06	2020M07	2020M08	2020M09	2020M10	2020M11	2020M12	2021M01	2021M02
EU - 27	6,62	4,5	-67,19	-96,27	-89,82	-69,74	-40,94	-32,73	-42,1	-55,6	-79,83	-80,98	-80,69	-78,03
Irska	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a
Grčka	15,05	15,72	n/a	-99,23	-99,06	-92,3	-70,23	-56,61	-63,41	-51,97	-81,68	n/a	n/a	n/a
Hrvatska	5,83	5,39	-76,78	-99,8	-96,05	-72,69	-48,06	-47,61	-77,51	-82,85	-77,69	-83,22	-57,79	-60,65
Nizozemska	6,66	9,59	-56,64	-91,55	-77,97	-51,05	-10,91	-7,83	-22,34	-48,03	-59,66	-59,53	-70,08	-62,97
Austrija	9,78	8,88	-67,61	-98,31	-92,22	-62,45	-28,29	-21,93	-30,13	-58,31	-90,31	-95,83	-95,58	-95,32
Slovenija	6,6	-5,26	n/a	-100	-96,55	-64,58	-27,6	-24,69	-20,84	-62,71	-96,36	-97,12	-95,46	-94,12
Zemlja/Mjesec	2020M01	2020M02	2020M03	2020M04	2020M05	2020M06	2020M07	2020M08	2020M09	2020M10	2020M11	2020M12	2021M01	2021M02
EU - 27	4,83	6,08	-61,21	-95,17	-89,39	-69,93	-42,65	-32,77	-41,53	-52,13	-75,6	-78,68	-80,11	-78,04
Irska	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a
Grčka	8,45	11,31	n/a	-98,96	-99,33	-95,95	-75,69	-60,05	-64,08	-48,59	-73,33	n/a	n/a	n/a
Hrvatska	8,01	11,07	-69,31	-98,85	-96,6	-72,42	-42,52	-39,86	-69,84	-79,94	-67,22	-76,31	-50,63	-55,4
Nizozemska	7,6	15,88	-51,9	-89,45	-73,88	-45,87	2,85	0,68	-7,88	-37,2	-55,64	-52,37	-67,17	-57,49
Austrija	6,24	10,38	-59,31	-97,32	-90,61	-59,86	-19,67	-13,19	-16,33	-50,33	-81,2	-93,54	-94,5	-94,53
Slovenija	1,76	-2,53	-69,94	-98,8	-96,56	-63,42	-18,72	-14,3	-3,01	-49,47	-87,95	-91,1	-91,78	-89,66

Izvor: Nacionalni statistički uredi

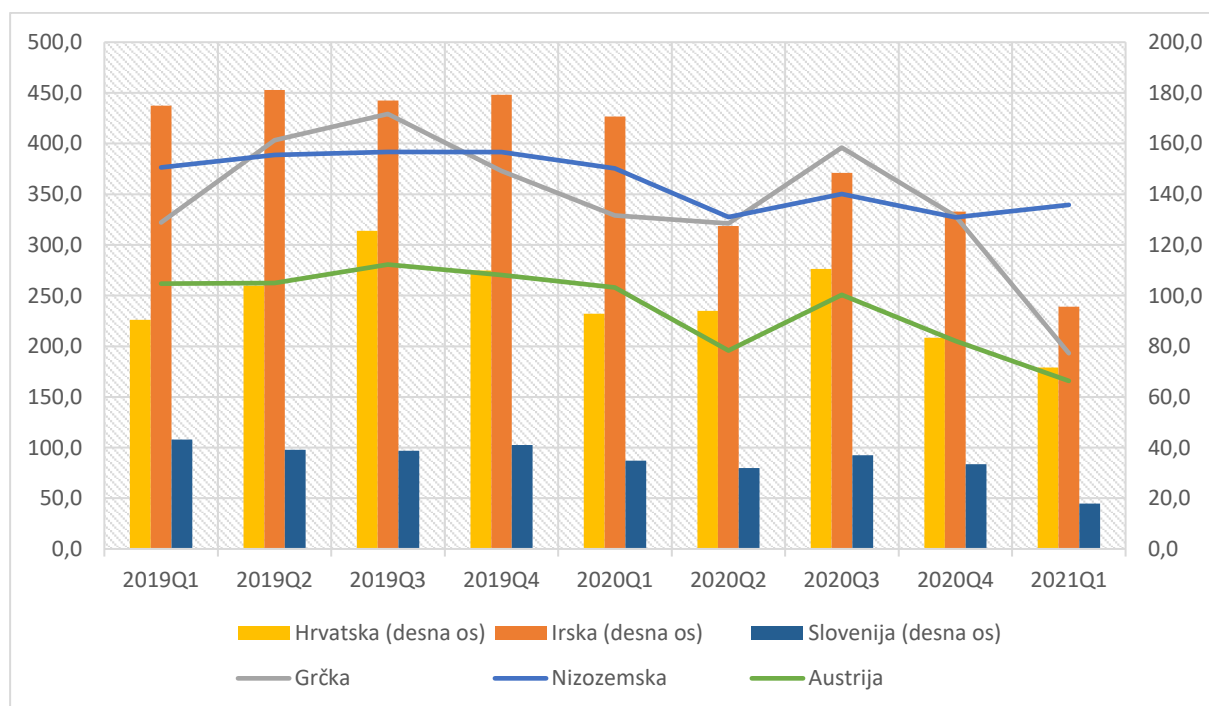
U Tablici 2. su vidljivi mjesečni podaci izraženi kao postotak ostvarenih turističkih dolazaka i noćenja u odnosu na baznu godinu 2019. kao najbližu prethodnu godinu bez utjecaja COVID-19. I ovdje je očit trend strmoglavog pada turističkih dolazaka i noćenja povezan sa zatvaranjem u trećem mjesecu 2020. godine. Otada se broj dolazaka i noćenja kreće relativno prosječno u odnosu na ostatak EU i generalna kretanja vezana za sezonska zatvaranja. Svejedno postoji par zanimljivih odstupanja, kao što je grčko sporo otvaranje u rano ljeto 2020. koje je dovelo do disproporcionalno velikih minusa u odnosu na konkurentske zemlje, kao i Hrvatsko upadanje na crvenu listu u kolovozu 2020. što je naprasno prekinulo sezonu i Hrvatsku gurnulo negativnije u odnosu na ostale zemlje. Usporedno s time Slovenija i Austrija bilježe više nego proporcionalan pad u obje kategorije u zimskim mjesecima što je logično s obzirom na njihovu ovisnost o skijaškom zimskom turizmu u to doba godine čija je sezona 2020./2021. gotovo u potpunosti prekinuta i onemogućena zbog pandemije. Usprkos tomu, ove dvije zemlje kao i Nizozemska se mogu podičiti time da su bili izrazito uspješni u srpnju i kolovozu 2020. godine gdje su ostvarili relativno mali pad noćenja i dolazaka, ili čak i rast u slučaju Nizozemske. Ovakav je rezultat prije svega potaknut povećanjem broja prosječnog noćenja po dolasku što se može vidjeti iz manjeg pada broja noćenja u odnosu na broj dolazaka, ali i iz podataka državnih ureda za statistiku npr. u slučaju Slovenije (SURSTAT, 2021). Također, značajno su povećani apetiti domaćeg stanovništva prema turističkom boravku u vlastitoj zemlji pa tako Slovenija u ljetnom periodu čak bilježi 20% više domaćih turista (SURSTAT, 2021) dok se u Austriji broj putovanja koji je prije pandemije bio 2/3 u korist inozemnih preokrenuo i u ljeto 2020. 2/3 austrijskih turista je ostalo u Austriji (Statistik Austria, 2021). Prva tri mjeseca 2021. godine su donijela lošije rezultate svim zemljama u odnosu na 2020. s obzirom na to da je u 2020. postojao period bez prisutnosti pandemije i značajnog utjecaja na turizam, barem u Europi. S druge strane, travanj i svibanj 2021. daju optimističniju sliku jer se zbog nedostatka toliko restriktivnih mjera kao iz istog razdoblja 2020. poboljšavaju brojke koje zemlje ostvaruju. Preliminarni podaci državnih statističkih ureda također potvrđuju oporavak turizma u lipnju i srpnju 2021. Tako u lipnju Slovenija bilježi više od 50% noćenja i dolazaka u odnosu na 2020. godinu, dok u srpnju bilježi nešto slabiji rast od 15 % u dolascima i 10% u noćenjima prije svega zbog smanjenja broja dolazaka i noćenja domaćih turista, ali značajnog povećanja stranih turista (SURSTAT, 2021). Nizozemska također bilježi rast nešto manji od 50% u lipnju 2021. u odnosu na lipanj 2020. uz preko 90% dolazaka i noćenja ostvarenih od domaćih turista što je

još povećalo značaj domaćeg turista u odnosu na strani kad se pogleda usporedba s 2020., a pogotovo s 2019. kada je taj odnos bio oko 70% u korist domaćih turista (CBS, 2020). Austrija u periodu od svibnja do srpnja 2021. bilježi rast od 24% u dolascima i 19% u noćenjima u odnosu na isti period u 2020. godini, međutim podaci za srpanj ukazuju na porast broja dolazaka od 5% ukupno, uz veoma blagi pad dolazaka domaćih turista, i ukupan blagi pad u ostvarenim noćenjima od oko 1% što ukazuje na skraćenje prosječnog boravka turista u promatranim mjesecima 2021. Hrvatska u periodu od lipnja do kolovoza 2021. također bilježi robustan rast od preko 50% povećanja u dolascima u odnosu na prethodnu godinu, uz također rast broja noćenja od 53% u lipnju, 39% u srpnju i 42% u kolovozu. Najznačajnija emitivna tržišta hrvatskog turizma poput Austrije, Poljske i Slovačke u promatranom razdoblju bilježe rast od preko 100% u odnosu na prethodno razdoblje u 2020 (HTZ, 2021). I u slučaju Hrvatske je primjetno skraćenje trajanja prosječnog boravka turista, primarno u srpnju i kolovozu (HTZ, 2021). To se najviše vidi u rastu dolazaka domaćih turista koji ostvaruju rast od 65, 50 i 35% u lipnju, srpnju i kolovozu 2021., dok postotni rast noćenja ne prelazi 15% u odnosu na prethodno razdoblje 2020 (HTZ, 2021). se tiče Grčke, ne postoje preliminarni podaci turističkih dolazaka za 2021., ali mogu se koristiti proxy podaci broja putnika u zračnom prometu, pogotovo nerezidenata zbog velike sklonosti grčkog turizma prema turistima koji dolaze zračnim prijevozom. Tako u periodu od travnja do srpnja 2021. Grčka bilježi kumulativno preko 3,5 milijuna više međunarodnih dolazaka u odnosu na prethodni period 2020. Postotno to znači u travnju i svibnju iznos 20 puta veći nego u 2020., u lipnju 10 puta veći, a u srpnju povećanje od 150% u odnosu na srpanj 2020. (Eurostat, 2021). Brojke prevezenih putnika su se time približile na razinu od 2019. te u srpnju 2021. iznose 30% manje nego u srpnju 2019. Sličan problem u dostupnosti statističkih podataka je i s Irskom gdje ne postoje podaci o dolascima poslije 2019. Tada je u Irskoj bilo nešto manje od 11 milijuna turističkih dolazaka, a u 89% slučajeva turisti su putovali zračnim prijevozom. Ukupno je međunarodnih putnika u zračnom prijevozu u 2019. bilo oko 19 milijuna što bi značilo da je otprilike svaki drugi dolazak turistički (Eurostat, 2021). Situacija od početka pandemije sa zračnim prometom je da na mjesečnoj razini on iznosi manje od 10% prometa iz 2019. godine osim u srpnju i kolovozu 2020. kada je iznosio nešto više od 10% te kolovozu 2021. kada je iznosio 15% prometa iz 2019 (Eurostat, 2021). Primjetan je značajan rast od travnja 2021. u odnosu na razdoblje travnja do srpnja 2020. godine, međutim to je zbog gotovo nepostojeće baze u tim mjesecima iz 2020. godine (Eurostat, 2021). Također treba uzeti u obzir da su neturistička inozemna putovanja sigurno manje elastična od turističkih zbog teže mogućnosti odgode putovanja iz osobnih ili poslovnih razloga, što znači da se postotak od 50% turističkih dolazaka od ukupnog broja vjerojatno značajnije promijenio na

dolje. Svi podaci zajedno tvore sliku o turizmu koji se za razliku od ostalih promatranih zemalja najlošije oporavlja i ne dostiže vjerojatno ni 10% pretpandemijskog broja dolazaka, a slijedom i noćenja te turističke aktivnosti.

Osim dolazaka i noćenja, ključan je utjecaj pandemije na zaposlenost, prihode i gospodarsku aktivnost zemalja koja proizlazi iz turističke aktivnosti. Na Grafikonu 4 vidimo kretanje zaposlenih u tisućama u NKD 55 sektoru gospodarstva, međunarodnoj klasifikaciji za djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane. U svim promatranim zemljama je razina zaposlenosti pala kao posljedica krize u prvom kvartalu 2020., da bi se zatim pad još oštrije nastavio u drugom kvartalu. Nakon oporavka u trećem kvartalu što je uzrokovano velikim dijelom sezonalnošću turističke aktivnosti, slijedi daljnji pad u četvrtom kvartalu 2020. te u prvom kvartalu 2021 u većini zemalja. U sljedećem poglavlju će se analizirati mjere i aktivnosti država u cilju održavanja zaposlenosti tijekom krize, međutim očito je da je došlo do određenog smanjenja zaposlenosti u sektoru turizma. Što se tiče analize prihoda i uloge turizma u bilancama plaćanja i BDP-u također dolazi do smanjenja.

Grafikon 4: *NKD 55 djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane, zaposleni u tisućama*

Izvor: Eurostat

Tako u Austriji direktna dodana vrijednost s 20,5 mlrd. eura u 2019., pada na 13,9 mlrd. eura u 2020. što je smanjenje od 32% što znači da se udio u dodanoj vrijednosti BDP-a smanjio sa 5,2% na 3,7%. Također dolazi do pada turističke potrošnje sa 37,6 mlrd. eura na 26,5 mlrd eura u istom razdoblju i smanjenja izvoza usluga putovanja mjereno platnom bilancom u iznosu od 8 mlrd eura što je značilo da je izvoz u 2020. bio svega 12,2 mlrd eura u usporedbi s 20,5 mlrd. eura u 2020 (Statistik Austria, 2020). Slične podatke možemo naći i u Nizozemskoj gdje se dodatna vrijednost smanjila s 31,8 na 16,9 mlrd eura od 2019. na 2020., a sličan je pad doživjela i turistička potrošnja gdje su strani turisti u 2020. potrošili 14 mlrd. eura što je 20 mlrd. eura manje nego 2019., dok su domaći turisti potrošili 32 mlrd. eura što je 14 mlrd eura manje nego u 2019. Kvartalno je izvoz usluga putovanja bio manji za 17% posto u prvom kvartalu 2020. u odnosu na 2019., dok je pad u drugom bio 74%, što je slično padu od 75% u četvrtom kvartalu, dok je treći ljetni kvartal doživio pad od relativno niskih 36%. U prvom kvartalu 2021. pad je iznosio visokih 77% što je najveći iznos u promatranom razdoblju u odnosu na ista razdoblja 2019. godine (Statistik Austria, 2020). Ova kretanja su između ostalog uzrokovala i smanjenje ukupnog broja zaposlenih u sektorima povezanim s turizmom sa 7,5% ukupne zaposlenosti na 6,4% ukupne zaposlenosti, što dijelom može objasniti i porast nezaposlenosti koji je prije evidentiran u Nizozemskoj. U Grčkoj su turistički primici od inozemstva iznosili 18 mlrd. eura u 2019., dok su u 2020. nakon učinka pandemije pali na 4,3 mlrd. eura (Grčka narodna banka, 2021). Za 2021. su dostupni podaci iz prva dva kvartala gdje su primici iznosili 1,108 mlrd. eura što je u usporedbi s 2020. porast od oko 50% kada su iznosili 0,73 mlrd. eura, međutim to je i dalje jedna petina od primitaka iz 2019. koji su bili 5,4 mlrd eura (Grčka narodna banka, 2021). Međutim, deseterostruki porast u drugom kvartalu 2021. u odnosu na drugi kvartal 2020. daje pravu sliku o ubrzavanju turističkih aktivnosti i primitaka što je u suglasnosti s ostalim već spomenutim podacima. Hrvatska također kao i Grčka ima zadovoljavajuća kretanja u ljetnom dijelu sezone 2021. Nakon što su usluge putovanja i turizma 2019. Hrvatskoj uprihodile 10,5 mlrd. eura, taj se iznos smanjio na 4,8 mlrd eura u 2020 što je pad od 54% (HNB, 2021). U 2021. obećavajuće brojke fiskaliziranih računa prema podacima porezne uprave za srpanj i kolovoz 2021. kao i brojke o broju noćenja i dolazaka koje su već u kolovozu premašile brojke iz cijele 2020. sugeriraju da će ukupni primici 2021. biti puno bliže razinama 2019. nego što je to bila 2020. Na kraju, s obzirom na veoma nisku turističku aktivnost u Irskoj čak i u 2021. kao što se vidi iz prijašnjih podataka, treba razmotriti učinak na irsko gospodarstvo. Tako je u 2019. irsko gospodarstvo uprihodilo 7,7 mlrd. eura od turizma, a za svaki potrošeni euro, 23 centa je uprihodila irska vlada što bi značilo nešto manje od 2 mlrd. manje poreznih prihoda i gubitak

spomenutog iznosa u 2020. kao i u 2021. u najvećem broju, bez obzira na relativan rast turističke aktivnosti u 2021 (Failte Ireland, 2021).

Tablica 3: Financijski pokazatelji poduzeća iz sektora turizma u promatranim zemljama (mil. Eur, mil. kn za hrvatska poduzeća, %)

Poduzeće, zemlja	Ukupni prihodi		EBITDA		Poslovni rezultat		Pad ukupnih prihoda 2020./2019.	Promjena EBITDA 2020./2019.	Promjena poslovnog rezultata 2020./2019.
	2019.	2020.	2019.	2020.	2019.	2020.			
<i>Österreichisches Verkehrsbüro AG, najveći turistički koncern u Austriji</i>	615	220	n/a	n/a	15	-40	-64%	n/a	-367%
<i>Autohellas, najveći operater rent-a-car usluga u Grčkoj</i>	555,43	491,72	157,36	135,41	46,6	17,35	-11%	-14%	-63%
<i>Attica group, najveći pomorski putnički prijevoznik u Grčkoj</i>	405,4	290,4	78,02	40,47	20,85	-49,37	-28%	-48%	-337%
<i>Lampsas, hotelijerski lanac u Grčkoj</i>	77,81	17,74	23,09	-5,19	6,9	-16,49	-77%	-122%	-339%
<i>Valamar Riviera d.d., najveći hotelijerski lanac u Hrvatskoj</i>	2218,82	696,9	758,1	162,43	305,85	-358,81	-69%	-79%	-217%
<i>Maistra d.d., hotelijerski lanac u Hrvatskoj</i>	1300	612	459	133	162	-127	-53%	-71%	-178%
<i>Plava Laguna d.d., hotelijerski lanac u Hrvatskoj</i>	1122	456	450	99,7	210	-120,19	-59%	-78%	-157%
<i>Dalata Group, hotelijerski lanac u Irskoj</i>	429	136,8	162,2	18,7	42,4	-50,9	-68%	-88%	-220%
<i>Sava d.d., turistički koncern u Sloveniji</i>	109,7	55,2	20,5	5,1	30	-10,5	-50%	-75%	-135%
<i>Union Hoteli d.d., hotelijerski lanac u Sloveniji</i>	27,4	8,9	11,3	0,81	4,4	-3,4	-68%	-93%	-177%

Izvor: Financijska izvješća poduzeća

Negativni trendovi također su zabilježeni i u pojedinačnim turističkim subjektima uključujući velike hotelske lance, turističke koncerne i sektore turističke ponude. U Tablici 3 se vide financijski pokazatelji izabranih poduzeća iz sektora turizma za promatrane zemlje. Sva

poduzeća zabilježila su pad ukupnih prihoda, kao i pad EBITDA te pogoršanje i gotovo svim slučajevima negativan rezultat razdoblja u 2020. Najveći postotak smanjenja prihoda zabilježen je u hotelijerskoj industriji uz najmanji postotni pad u odnosu na 2019. od 53% u slučaju Maistre d.d., dok je grčka Lampsas zabilježila najveći pad od 77%. EBITDA je također padala u svim promatranim subjektima, uz najveći pad od 122% u Lampsasi, a najmanji pad u Autohellasi, međutim kod Autohellase postoje određeni segmenti poslovanja koji nisu vezani isključivo za turističku potražnju, ali je i tamo profitabilnost poslovnog rezultata pala za 63% s obzirom na to da je iznajmljivanje automobila najprofitabilniji segment poslovanja. Što se tiče hotelskog poslovanja, najveći pad EBITDA-e je u već spomenutoj Lampsasi, dok je najmanji pad također zabilježila Maistra d.d. u iznosu od 71%. Ostala hotelijerska poduzeća su imala smanjenu EBITDA-u od 80% do 90% u odnosu na 2019. Promjena poslovnog rezultata, tj. dobit ili gubitak nakon razdoblja je u svim osim u jednom poduzeću zabilježio troznamenkasti pad u odnosu na 2019., te je u svim takvim poduzećima 2020. završena uz gubitak razdoblja. Najveći pad profitabilnosti je kod hotelijera je imala Lampsas s 339%, dok je Plava Laguna imala najmanji pad od 157%. U globalu može se zaključiti da su najveći teret učinka krize na turistički sektor podnijela hotelijerska poduzeća, dok su koncerni ipak bolje poslovali poput slovenske Save d.d. Međutim najveći austrijski koncern Österreichisches Verkehrsbüro AG je također zabilježio jako velik pad od 367% u profitabilnosti.

4.2 Odgovor na krizu

U sljedećem dijelu rada prikazat će se mjere ublažavanja ekonomskih posljedica koje su države koristile nakon početka pandemije. Prvi dio će prikazati potpore i mjere gospodarstvu u cjelini bez posebnog fokusa na sektor turizma, dok će drugi dio prikazati mjere koje su ciljale spomenuti sektor.

Većina je država uvidjevši ozbiljnost gospodarske krize i recesije brzo, i snažno potpomogla gospodarstvo i djelovala kontraciklički. Najviše su se koristile mjere zadržavanja zaposlenosti, pogotovo mjere subvencioniranja smanjenog radnog vremena što se pokazalo efikasno u Velikoj recesiji kao što je prije prikazano. Zatim su veliku ulogu imale mjere koje su potpomagale nezaposlene i samozaposlene kako bi se i tu održali, te povećali prihodi stanovništva. Uz to, uveden je velik broj kreditnih linija i mjera pomoći tvrtkama koje uključuju odgodu plaćanja davanja državi i sistemima socijalne sigurnosti, kao i direktno kreditiranje od države ili komercijalnih banaka. Slično je učinjeno i iz perspektive monetarnih vlasti koje su

pokušale što više povećati likvidnost i omogućiti komercijalnim bankama nastavak kreditne aktivnosti na razinama prije pandemije, ali i uvođenje novih kreditnih linija za pomoć gospodarstvenicima. Na taj je način ECB koji vodi monetarnu politiku u svim promatranim zemljama osim Hrvatske smanjio zahtjeve kapitalne adekvatnosti banaka, povećao program kupovine vrijednosnica za 870 milijardi eura što iznosi oko 7,3% BDP-a eurozone i smanjio kontraciklični dio rezervi adekvatnosti kapitala što je sve značajno povećalo likvidnost komercijalnim bankama i financijskom sustavu u cjelini (OECD, 2021). Slično je postupila i Hrvatska narodna banka koja je smanjila stopu obvezne rezerve s 12 na 9% što je oslobodilo nešto više od 10 mlrd. kuna, uz dodatnu prilagodbu regulatornog okvira vezano za *NPL (non performing loans)* metodologiju i postupanje prema komercijalnim bankama (HNB, 2021).

Sve su države također uvele mjere zaštite i održavanja zaposlenosti. Austrija je tako uvela politiku skraćenog radnog vremena koja se odvijala u više faza ovisno o situaciji s pandemijom i javnozdravstvenim mjerama. U vremenima zatvaranja, poduzeća su mogla potpuno smanjiti broj radnih sati, dok su to u drugim periodima mogla napraviti u određenom postotku prosječnih radnih sati koje bi radnik inače odradio. Radnici dobivaju 80 do 90% svog prijašnjeg neto dohotka, a poduzeća su obavezna poduzimati sve moguće mjere treninga i prekvalifikacije koje isto tako subvencionira država u određenom iznosu (Eurofound, 2020). U Grčkoj je slična mjera uvedena za poduzeća koja imaju prihode smanjene barem 20% u odnosu na pretpandemijsku razinu te zbog toga mogu smanjiti broj radnih sati do 50% za svoje zaposlene, dok država radniku isplaćuje do 60% neto plaće (Eurofound, 2020). U Hrvatskoj je određena ista granica pada prihoda, uz mogućnost smanjenja broja radnih sati od 10 do 50% i financiranje države od 400 do 2000 kuna što je kasnije promijenjeno u smanjenje broja radnih sati do 70%, uz veću potporu od 2800 kuna. Mjera je financirana SURE programom Europske Komisije (Eurofound, 2020). U Irskoj je mjera zahtijevala pad prihoda od 25% uz dodatne pokazatelje nemogućnost isplaćivanja pune plaće, a država je radnicima plaćala 85% plaće za plaće do 412 eura tjedno, a iznad toga 70% plaće (Eurofound, 2020). U Sloveniji je granica za državnu pomoć bila par prihoda između najmanje 10 i 20% ovisno o promjenama mjere, a država je vraćala isplaćene plaće do iznosa naknade za nezaposlene, a kasnije i do prosječne plaće uz sudjelovanje poduzeća od 20% (Eurofound, 2020). U Nizozemskoj je mjera imala tri faze, a svaka je donosila smanjivanje najveće moguće količine potpore s 90% iznosa bruto plaće na 80% i niže u slučaju dugotrajnijeg korištenja, a uvjet je bio smanjenje prihoda od barem 20% u odnosu na pretpandemijsku razinu (Eurofound, 2020). Države su također uvodile mjere otvaranja kreditnih linija i potpora likvidnosti poduzećima. Grčka je sveukupno u više rundi

financiranja dala preko 7 mlrd. eura poduzećima manjima od 500 zaposlenih u obliku zajma koji ima rok povrata od 5 godine uz početak jedne godine uz nisku kamatnu stopu. Također je povećano financiranje kroz Grčku banku za razvoj namijenjeno većim poduzetnicima, uz sudjelovanje komercijalnih banaka i subvenciju kamate od države (Eurofound, 2020). U Nizozemskoj su krediti za mala i srednja poduzeća garantirani 75% od države, te je period povrata iznosio 4 godine uz kamatnu stopu od 2% (Eurofound, 2020). U Hrvatskoj je povećano kreditiranje malih i srednjih poduzetnika preko HAMAG – BICRO, uz državnu garanciju od 80% i najveću kamatnu stopu od 1%, a HAVOR je kasnije uveo još linija za srednje i male poduzetnike u iznosu od 150 milijuna eura (Eurofound, 2020). Irska je imala čak tri različite mjere ovisno o veličini poduzeća i broju zaposlenih, pa je tako najvećima pripalo oko 2 milijarde eura kapitalnih investicija, dok su srednjim poduzećima omogućeni krediti do 1,5 milijuna eura uz neosigurani dio do 500 tisuća eura i trajanje do 3 godine uz maksimalnu kamatu od 4%, dok su mikropoduzetnici mogli iskoristiti slične kredite, ali uz neke pogodnosti odgode i počeka vraćanja (Eurofound, 2020). U Austriji je vlada garantirala do 80% kredita za srednje i male poduzetnike uz vrijeme povrata do 5 godina, što je na kraju rezultiralo s više od 2,5 milijarde eura bankovnih garancija države i preko 15000 kredita (Eurofound, 2020). U Sloveniji je osnovan posebni fond koji je pružio oko 100 milijuna eura financiranja malim i srednjim poduzetnicima beskamatnim kreditima (OECD, 2021). Još jedna mjera potpore likvidnosti jest odgađanje i promjena načina plaćanja poreza, doprinosa i ostalih davanja prema državi. U Austriji je tako privremeno smanjen porez na dohodak na 20%, a plaćanje poreza na dobit, PDV-a i poreza na dohodak je odgođeno uz primjenu još nekih potpora za poduzeća poput primjene drugačije amortizacije ili poreznog tretmana uz retroaktivnu primjenu trenutnih gubitaka (OECD, 2021). U Sloveniji je također omogućeno odgođeno uplaćivanje poreznih obveza i doprinosa bez kamata na rok do 24 mjeseca (Eurofound, 2020). Grčka je uvela mjeru odgode plaćanja PDV-a i doprinosa na određeni period, koju je koristilo preko 500,000 poduzeća s više od 1,5 milijuna zaposlenih (Eurofound, 2020). U Nizozemskoj su svi oblici davanja prema državi uključujući poreze, doprinose i ostala davanja mogli platiti uz odgodu te kamatnu stopu od 0,01%, a te je mjere početkom 2021. koristilo 10% poduzeća, uz višu zastupljenost kod većih poduzeća, dok je pad državnih prihoda bio oko 2,2 % BDP-a od neuplaćenih davanja (Eurofound, 2020). Hrvatska je otpisala sva državna davanja za manja poduzeća suočena s padom prihoda većim od 50% u prva tri mjeseca pandemija u 2020., dok su veća poduzeća imala proporcionalnu obvezu plaćanja u iznosu postotka ostvarenog pretpandemijskog prihoda ako su im prihodi pali za više od 50%, dok za one s manjim padom je uvedena mogućnost odgođenog plaćanja. Osim toga, sva davanja se također mogu odgoditi

do određenog perioda u slučaju pada prihoda od barem 20% (Eurofound, 2020). U Irskoj je država privremeno smanjila stopu PDV-a na 21% s 23% te omogućila plan odgođenog plaćanja poreza u vrijednosti preko 3 milijarde eura za poduzetnike (OECD, 2021). Neke su države poput Slovenije, Austrija i Irske također povećale naknade za nezaposlene te dohodak građana koji nisu direktno pogođeni pandemijom poput Slovenije, Austrije i Hrvatske. Gotovo su sve države uvele mjere povećanja naknada uslijed bolovanja uzrokovanih pandemijom (OECD, 2021; Eurofound, 2020).

Mjere podrške **sektoru turizma** najčešće su sadržavale porezna i druga rasterećenja sektora, zatim povećavanje domaće potrošnje poreznim olakšicama ili vaučerima, te općenito subvencioniranje fiksnih troškova, dokapitalizaciju, druge transfere i financiranje sektora. Treba spomenuti da je Europska Unija privremeno dopustila državnu pomoć sektoru turizma u obliku zajmova, javnih natječaja, subvencija zaposlenosti i sličnoga do određene razine po poduzeću, najčešće 800,000 eura kako bi podržala sektor. Također je dopuštena značajna pomoć velikim poduzećima poput zračnih prijevoznika i velikih turoperatera kako bi se pomoglo turističkoj industriji (Službeni glasnik Europske Unije, 2020).

Što se tiče nacionalnih država, Nizozemska je u više krugova podržavala hotelijersku, ugostiteljsku, prijevozničku i druge industrije klasificirane kao jako pogođene pandemijom ili prisiljene na zatvaranje. Pomoć je iznosila od 4000 eura jednokratno za male poduzetnike do 50% fiksnih troškova do iznosa od 90,000 eura za poduzetnike pogođene s 30 i više % pada prometa, uz povećanje do 45% pada prometa kod dugoročnog korištenja mjera (Eurofound, 2020). U Sloveniji su poduzetnici mogli iskoristiti nekoliko fondova ukupne vrijednosti oko 100 milijuna eura vezanih isključivo za poboljšanje energetske učinkovitosti, investicije u turizam i pokrivanje likvidnosti (OECD, 2021). Specifično je podržana skijališna industrija kroz mjeru nadoknade 40% prihoda iz pretpandemijskih sezona (Eurofound, 2021). U Irskoj je uveden fond od 55 milijuna eura koji je podržavao poduzetnike u turizmu s minimum 50,000 eura godišnjeg prihoda i pada prometa od preko 75% u odnosu na 2019. s iznosima dodijeljenih sredstava do 200,000 eura bespovratno kako bi se pokrili fiksni troškovi (Eurofound, 2021). U Austriji je turistički sektor imao pristup više od milijardu eura kredita na početku pandemije koji su bili garantirani od države, a banke su se obvezale na nisku kamatnu stopu od 1%, dok su savezne države zajedno s federalnom vladom pokrile i troškove administracije (Eurofound, 2020). Također je uvedena mjera kompenzacije za gubitak prometa u iznosu većem od 40%, namijenjena hotelijerima i ugostiteljima kao industrijama pogođenim zatvaranjem, gdje je vlada isplaćivala 80% prometa iz 2019. u iznosu do 800,000 eura (Eurofound, 2020). Grčka je

financirala određeni dio troškova sezonskih radnika zaposlenih 2020. koji su bili zaposleni 2019. u iznosu od preko 500 eura, a nedavno je najavila i raspisivanje natječaja u iznosu od 350 milijuna eura za financiranje radnog kapitala poduzetnika u turizmu namijenjenog većinom malim i srednjim poduzetnicima (Eurofound, 2020).

U Hrvatskoj je HBOR ponudio 600 milijuna kredita sektoru turizma uz kamatu koje je financiralo Ministarstvo turizma prve tri godine, dok je rok kredita maksimalno pet, uz iznos do 1,25 milijuna kuna i uz mogućnost državnih garancija kako bi se omogućilo sudjelovanje malim i srednjim poduzećima za financiranje operativnih troškova. HBOR je također uvrstio turistički sektor u već potpomognut izvozni sektor koji može ostvariti garantirani kredit kod komercijalnih banaka za velika poduzeća (Eurofound, 2020). Zemlje su osim financiranjem i kreditiranjem također podržavale sektor turizma i smanjivanjem nameta, odnosno povećanjem potražnje i potrošnje kroz poticajne mjere. Slovenija je 2020. i 2021. svojim državljanima nudila vaučere ukupnog iznosa oko 350 milijuna eura, međutim iznos je bio manje iskorišten od predviđenih 70% ponuđenog, barem u 2020. (OECD, 2021). U Irskoj je pokrenut sličan program povrata poreza na iznos do 125 eura po osobi u sektoru turizma, međutim i tamo je odaziv bio relativno (Eurofound, 2020). Austrija je još više smanjila porez na turističke djelatnosti poput noćenja u hotelima, kampovima i slično, kulturnih aktivnosti i manifestacija te ugostiteljstva kroz smanjenje stope PDV-a na 5% s prijašnjih 10 do 20% ovisno o industriji (OECD, 2021). Hrvatska je odgodila plaćanje turističkih članarina kao i naknada za koncesiju za kampove, spomeničke rente te propustila povećati sezonalnu cijenu autocesta. Uz to je uvela Cro karticu u iznosu 330 eura koja nudi popuste i porezna je olakšica za poslodavce (OECD, 2021). Grčka je također uvela vaučere u iznosu od 300 eura, ali i subvencionirala ljetovanja obiteljima slabijeg imovinskog stanja u iznosu od 100 milijuna eura, uz smanjenje poreza na prijevoz, ugostiteljstvo i turističke aranžmane na 13 s 24% (OECD, 2021).

Velike promjene dogodile su se i unutar sektora kroz restrukturiranje i prilagodbu na novonastale uvjete na tržištu. Pavlatos et al (2020) u svojem istraživanju prikazuju najvažnije mjere kriznog upravljanja za velike grčke hotelijere. Hotelijeri tako navode pomoć države kao najvažniju mjeru u postizanju adekvatne likvidnosti i normaliziranja novčanog toka. Druga važna kategorija je oglašavanje, unutar kojeg se posebno ističe naglašavanje epidemioloških mjera te sigurnost hotela za goste. Povezana s time je i treća kategorija koja se odnosi na operativno poslovanje, gdje hotelijeri nastoje prilagoditi poslovne operacije trenutnoj situaciji. Tako nastoje uvoditi nove načine prijavljivanja u smještaj bez ljudskog kontakta, prilagoditi čišćenje i održavanje epidemiološkoj situaciji te u globalu minimizirati negativne utjecaje na

odvijanje normalnih poslovnih procesa u hotelima. U financijskom upravljanju, hoteli nastoje smanjiti svoje rashode tako da koriste jeftiniju radnu snagu i suzdržavaju se od većih financijskih izdataka za zaposlene u vidu povećanja plaća i naknada. S druge strane, ne smatraju da će smanjenje cijena dovesti do bitnijeg poboljšanja poslovanja i većina se nije odlučila za taj korak. Kukanja et al (2020) promatraju odgovor malih i srednjih poduzeća iz sektora smještaja, ugostiteljstva i tour operatora u Sloveniji na krizu u turizmu. Mala i srednja poduzeća najviše su svoj odgovor na krizu fokusirala na menadžment radne snage, kontrolu troškova, organizacijsku potporu i oglašavanje. Studija je također pokazala da većina menadžera nema krizni plan upravljanja te autori zaključuju da su postupci reaktivni. Poduzeća su stavljala i velik naglasak na suradnju s partnerima u poslovanju uključujući goste, radnike i dobavljače te s njima gradila zajednički pristup rješenju u sklopu organizacijske potpore pogotovo u kreiranju slike turističke destinacije. Što se tiče menadžmenta radne snage, poduzeća preferiraju povećanje produktivnosti i neplaćeni godišnji odmor u odnosu na otpuštanja te smanjenje plaća i naknada. Kontrola troškova je najmanje naglašena kategorija odgovora na krizu, a unutar iste se prioritiziraju operativni troškovi, dok poduzeća izbjegavaju odgodu plaćanja kao rješenje. Boomkamp i Vermolen (2021) su napravili analizu odgovora na krizu malog nizozemskog ugostiteljskog poduzeća Bread & Coffee (EB&C). Analiza također potvrđuje da poduzeće kao i većina malih poduzeća nije imalo plan za krizne situacije te je na krizu odgovorilo reaktivno. Poduzeće je smanjilo troškove radne snage u skladu s novim načinom poslovanja koji se fokusirao na dostavu te smanjenu potrebu za radnicima. Također se investiralo kako bi se postigli zdravstveni standardi, ali su investicije napravljene i u poslovnom modelu te se u sklopu restorana otvorio i dućan. Menadžment je stavio veliki naglasak na projiciranje slike i osjećaja sigurnosti među gostima tako da se naglašavala čistoća i standardi u pripremi hrane, ali i poštivanje svih mjera što se iz perspektive menadžmenta pokazalo efektivnim u privlačenju gostiju. Oglašavanje je bilo fokusirano na stalne klijente, uz veću upotrebu online kanala poput društvenih mreža te influencera. Poduzeće je navelo kako se zahtjevnost normalnog održavanja poslovnih operacija komplicirala u odnosu na ponašanje gostiju koji su s vremenom postali manje odgovorni u pristupu prema propisanim mjerama, što je bio povod za korekciju stava poduzeća i strože ukazivanje na poštivanje. Sličnu analizu su proveli Breier et al (2020) na primjeru šest poduzeća iz sektora turizma u Austriji koji su uspješno odgovorili na krizu promjenom i inovacijama u poslovnom modelu. Autori pokazuju da je kriza zbog naglog pada prihoda i porasta slobodnih resursa uslijed prestanka svakodnevnih poslovnih operacija djelovala kao poticaj za inovaciju u poslovnom modelu. U većini promatranih poduzeća došlo je do promjene ponude vrijednosti, ciljanog tržišta kao i novih oblika prodajnih kanala. Velik

utjecaj na preživljavanje poduzeća te imali su stalni gosti koji su u nekim slučajevima davali povratnu informaciju te podupirali ponovno pokretanje poslovanja nakon zatvaranja. Golja (2021) analizira odgovor županijskih i lokalnih organizacija destinacijskog menadžmenta u Hrvatskoj na krizu. Zaključak je da organizacije u velikoj mjeri nisu adekvatno odgovorile te su propustile iskoristiti dostupne komunikacijske kanale te iskoristiti sinergiju lokalnog stanovništva i oglašivačkih strategija te implementirati modele integriranog menadžmenta u svoje aktivnosti. Međutim, pozitivni primjeri uključuju Dubrovnik, Opatiju i Split koji su u svojim kampanjama uspjeli postići veliku popraćenost, uključenost lokalnih dionika poput hotela, muzeja, turističkih agencija te korištenje kreativnih poruka za pozicioniranje destinacija nakon izlaska iz zatvaranja. Komunikacija s internim dionicima je ostvarena preko društvenih mreža gdje su se objavljivale informacije o trenutnom stanju pandemije i mjerama koje su na snazi. Tako su organizacije informirale lokalne dionike, međutim taj proces često nije bio dvosmjernan što bi poboljšalo kvalitetu komunikacije. U Irskoj je DCU National Centre for Family Business (2020) proveo veliko istraživanje o iskustvima obiteljskih poduzeća tijekom krize. Zaposleni u sektoru turizma naglašavaju važnost dobre komunikacije tijekom krize koja je omogućila održavanja motivacije zaposlenika te osigurala da se zaposlenici na posao vrate uvjereni u svoju sigurnost i zaštićenost na radnom mjestu. Također, ispitanici smatraju da je došlo do promjene percepcije i zadovoljstva zaposlenjem nakon perioda nesigurnosti. Neki su vlasnici poduzeća smatrali da je kriza izuzetna prilika za unaprjeđenje poduzeća, dok su se drugi našli suočeni s povećanim utjecajem prijašnjih neravnoteža poput slučaja obiteljskog poduzeća koje je tijekom krize utvrdilo da je politika cijena pogrešna te da nije uključivala određene troškove.

4.3 Projekcije i oporavak sektora turizma

U nastavku će se analizirati projekcije i trendovi oporavka u turizmu, uključujući razvoj javnozdravstvene situacije i utjecaj na oporavak. Također će se analizirati trendovi vezani za specifične grane i industrije koje su značajne za ukupni oporavak poput avioindustrije. Osim toga, analizirat će se budućnost turizma u kontekstu klimatskih promjena, većeg naglaska na održivost i otpornost kao i globalnim inicijativama poput UN-ovih ciljeva održivog razvoja (SDG) ili programa Europske Unije kao što je EU sljedeće generacije.

Ključno pitanje za oporavak sektora je otvorenost gospodarstava i ukidanje restrikcija koje trenutno postoje ili su postojale, a koje ograničavaju gospodarsku aktivnost. Naravno, ukidanje mjera je uvjetovano povoljnom epidemiološkom situacijom odnosno podnošljivim brojem

zaraženih i nezakrčenošću zdravstvenog sustava. Do pojave delta varijante COVID – 19 dostupna cjepiva su efikasno štitila populaciju od zaraze virusom i vjerovalo se da se visokom stopom procijepljenosti može postići imunitet krda koji bi smirio pandemiju i omogućio otvaranje. Međutim pojavom četvrtog vala u Europi i SAD-u te u drugim zemljama s relativno visokom stopom procijepljenosti uvidjelo se da cjepivo i dalje štiti od teških oblika bolesti, ali slabije onemogućava samu zarazu. Zbog te činjenice McKinsey u svojim procjenama kraja pandemije smatra da ne trenutno ne postoji šansa postizanja imuniteta krda, ali postoji mogućnost stavljanja bolesti pod kontrolu do razine relativno malih troškova za društvo u scenariju gdje bolest postaje endemska i ne razvijaju se nove opasnije varijante koje bi ugrozile ravnotežu prihvatljivih troškova (Charumilind et al, 2021). U tom slučaju je moguće otvaranje kao u slučaju Ujedinjenog Kraljevstva, SAD-a ili najavljenih ukidanja mjera u nekim europskim državama. Još jedan ključan faktor je ponašanje država koje su se do sada odlučivale za politiku nula slučajeva poput Singapura, Novog Zelanda, Australija ili Kine, a sada su pod pritiskom rastućih brojeva zaraženih bez obzira na izolaciju od ostatka svijeta prisiljeni, ponovno promisliti politiku prema pandemiji. U slučaju većeg otvaranja navedenih zemalja i ostalih sa sličnom politikom, to bi dalo značajan zamah oporavku turističke industrije. Kineski su turisti na primjer, u 2019. potrošili preko 250 milijardi dolara na međunarodnim putovanjima (Chen et al, 2021). McKinsey predviđa da je najvjerojatnije da će globalna potražnja i broj turista dosegnuti razinu iz 2019. negdje oko 2024. te se tada može očekivati potpuni oporavak sektora (McKinsey, 2021). Oporavak će biti postepen, a predvodit će ga dijelovi turizma koji su bili popularni, a ponekad čak i bilježili rast tijekom pandemije kao što je to slučaj s ruralnim turizmom, domaćim putovanjima, turizmom u kamp mjestima, nautičkim turizmom i sličnim oblicima.

Međutim kako bi se u potpunosti ubrao oporavak i prihodi što prije povećali na pretpandemijske razine, postoji nekoliko preporuka i rizika koje države i poduzeća moraju izbjeći. McKinsey identificira četiri glavne odrednice brzog oporavka a to su okrupnjivanje sektora, reorganizacija javnog sektora podrške turizmu, izgradnja povjerenja klijenata i digitalizacija (Constantin et al, 2021). U sklopu ovih odrednica spominje se važnost okrupnjivanja sektora u kontekstu zajedničkog pristupa tržištu, dijeljenja dobrih praksi i troškova, ali i zajedničkih investicija u hotelijerstvu na primjer. Državne bi se potpore trebale fokusirati na inovativna rješenja javno privatnog partnerstva, a odmaknuti od održavanja status quo-a koji je dugoročno fiskalno neodrživ, i ne nagrađuje one koji se najbolje prilagode novim uvjetima. Poduzeća i akteri trebaju učiniti sve da zadobiju povjerenje klijenata, pogotovo iz

perspektive sigurnosti i zdravlja, ali i da što više digitaliziraju svoje procese i tako zagrabe u nova tržišta koja se otvaraju te učine prijašnje poslovne procese isplativijima. S druge strane, prema McKinseyu postoje tri glavna problema s kojima će se suočavati poduzeća da bi postigli oporavak, a to su promjene u kapacitetu, promjene u navikama potrošača te barijere prema putovanjima (Krishnan, 2021). U prijevodu, smanjenje kapaciteta koje je većina poduzeća provodila zbog smanjene potražnje će se morati nadoknaditi, a problem je što se radna snaga određenim dijelom prekvalificirala, tržišni uzusi i veze s klijentima su također prekinute, a i postoje određeni troškovi povećavanja kapaciteta koji su neizbježni. Međutim, promijenili su se i potrošači koji drugačije gledaju na odnos cijene putovanja u odnosu na sigurnost, više vrednuju fleksibilnost i generalno su se tijekom pandemije okrenuli već prije spomenutim tipovima turizma i treba ih ponovno pridobiti kako bi obnovili svoje turističke navike. Veliki problem u cijelom procesu je i birokracija, odnosno prepreke slobodnom putovanju, i to ne samo iz aspekta zabrane ili ograničenja putovanja, već nesigurnosti, dodatnih troškova te gubitka vremena. U tom pogledu države i poduzeća trebaju učiniti što više da se proces pojednostavi i standardizira, što je dijelom učinjeno s EU digitalnim potvrđama koje su olakšale putovanja unutar EU od uvođenja početkom srpnja 2021.

Jedna od ključnih industrija za oporavaka je avioindustrija koje je u 2020. zabilježila čak 370 milijardi dolara gubitka prihoda (Dichter i Riedel, 2021). Problem su već spomenute promjene navika potrošača, uslijed kojih poduzeća moraju mijenjati svoje poslovne modele i prilagođavati se kupcima s drugačijim preferencijama. Također, avioindustrija je po prirodi industrija sa sporom mogućnošću prilagodbe jer su fiksni troškovi nabave zrakoplova i dugoročnih investicija veliki, što je s jedne strane prilika za poduzeća koja sada po niskim cijenama mogu nabaviti inpute za budućnost, ali je s druge strane i problem za ona koja se suočavaju s padom prihoda i gubicima (Bouwer et al., 2021). Dodatan problem je velika zaduženost, kao i relativno spori oporavak poslovnih putovanja koja su profitabilnija za industriju, međutim oporavak se nazire u broju letova i prevezenih putnika, a države su podržale industriju obilnim subvencijama i podrškom poslovanju (Bouwer et al., 2021). Izazov će biti prilagodba novom načinu poslovanja i informatizacija poslovnih procesa, kao i novi sustavi određivanja cijena koji će obilježiti postpandemijsko poslovanje, uz rizik da visoka postpandemijska cijena usluga dodatno uspori turistički oporavak (Bouwer et al., 2021).

Osim kratkoročnog te potencijalno srednjoročnog utjecaja pandemije na turistički sektor kroz pad potražnje i smanjenje putovanja, COVID 19 je utjecao i na dugoročne trendove u sektoru. Većim dijelom započeti procesi stvaranja održivog, zelenog, digitaliziranog turizma su se

ubrzali uslijed percipirane prilike za bržom promjenom nakon završetka pandemije. Na primjeru Europske Unije, koja je najveće svjetsko receptivno turističko područje, to znači fokus na digitalnoj i zelenoj tranziciji, novim investicijama i socijalnoj uključenosti kroz u novom višegodišnjem financijskom razdoblju i instrumentu EU sljedeće generacije od kojih će određena sredstva biti alocirana prema sektoru turizma kroz nacionalne planove oporavka (Publications Office of the European Union, 2021). Na primjeru digitalne tranzicije, to znači veća ulaganja u dostupnost podataka o turističkim aktivnostima, edukaciju i poticanje obrazovanja stručnjaka iz područja digitalnog turizma, inovaciju u korištenju podataka te češće dijeljenje podataka između zainteresiranih sudionika na tržištu (European Commission, 2020). Također, naglasak će biti na dostupnosti podataka svim zainteresiranima, kao i na razvijanju novih oblika partnerstva u sektoru kao što je na primjer eksperimentalna statistika Eurostata u partnerstvu s najvećim globalnim online platformama za dijeljeni smještaj (Airbnb, Booking...) čiji su rezultati prvi put objavljeni nedavno. Što se tiče zelene tranzicije, planira se poticati dekarbonizacija turizma, postizanje CO₂ neutralnosti u skladu s generalnim ciljem za 2050. kao i poticanje alternativnih destinacija i načina putovanja koji bi smanjili vršne pritiske na destinacije koje su ugrožene masovnim turizmom i da bi se produljila turistička sezona (European Commission, 2020). Poseban naglasak stavlja se na razvoj obalnih i priobalnih područja, kao i ruralno planinskih i ostalih seoskih oblika turizma te ekološku prihvatljivost takvog turizma (European Commission, 2020). Vrlo sličan pristup budućnosti turizma ima i UN-ova Svjetska turistička organizacija (UNWTO) koja također naglašava nužnost održivijeg i otpornijeg sektora nakon oporavka iz krize, i većeg djelovanja prema dostizanju UN – ovih ciljeva održivog razvoja (SDG). UNWTO u Prioritetima turističkog oporavka uvrštava poticanje dodatne zaposlenosti kroz nove tehnologije te inovaciju i održivost kao novo normalno (UNWTO, 2020). U sklopu prvog cilja se naglašava važnost cyber sigurnosti, big data analize kao i radnih mjesta fokusiranih na razvoj podataka u turizmu, dok se u drugom preporučuju investicije u digitalnu transformaciju, uvođenje kružne ekonomije u turizam, efikasniji menadžment destinacija u vidu broja posjetitelja i oglašavanja te efikasni i nisko ugljični turizam. U sklopu Odgovornog oporavka sektora, UNWTO preporučuje nekoliko akcija za tržišne sudionike kako bi se postigla tranzicija sektora (One Planet Sustainable Tourism Programme, 2020). Kako bi se postigla društvena uključenost, mjere potpora turizmu treba prilagoditi područjima od posebnog značaja poput ruralnih područja ili područja gdje žive manjine, uz fokus na subvencioniranju malih i srednjih poduzeća te žena i ostalih marginaliziranih skupina. Također se naglašava važnost uključenja turizma u zaštitu bioraznolikosti kroz definiranje jasnih granica iskoristivosti prirodnih ljepota, kao i u potrebi

financiranja održavanja te zaštite raznolikosti od prihoda dobivenih kroz turističku aktivnost. Na sličan se naziv poziva uključiti sektor u borbu protiv klimatskih promjena kroz postizanje CO2 neutralnosti te smanjenje emisija poglavito za putovanja na odredišta. Još jedan ključan aspekt je poticanje kružne ekonomije u turizmu kroz transformaciju vrijednosnih lanaca te ponovnu iskoristivost mnogih proizvoda i smanjenje korištenja plastike, uz veću integraciju lokalne ugostiteljske industrije i proizvodnje te korištenje organskih načina proizvodnje hrane i pića. Uloga države u takvom pristupu turizmu trebala bi biti aktivno financijsko poticanje transformativnih procesa, mjerenje učinaka sektora turizma kroz širu prizmu od strogo financijskih pokazatelja, kao i općenita institucionalna podrška kroz obrazovanje i iniciranje suradnje različitih dionika na tržištu (One Planet Sustainable Tourism Programme, 2020).

Nacionalne države su također pristupile izrazi strategija i planova oporavka sektora turizma. Irska je tako izrazila Plan oporavka turizma koji pokriva razdoblje od 2020 do 2030 (Tourism Recovery Taskforce, 2020). Plan se zasniva na podršci opstajanju poduzeća, omogućavanju održivog zapošljavanja, otvaranju međunarodnog tržišta, poticanju investicije u oglašavanje i razvoj turističkih proizvoda, poticanje konkurentnosti te izgradnji održivog turističkog sektora. Najvažniji dijelovi uključuju podršku sektoru turizma kroz različite fondove te kreditne linije u iznosu nekoliko stotina milijune eura, duplo većim ulaganjima u oglašavanje na domaćem i stranom tržištu, smanjenju stope PDV-a u turizmu sa 13,5 na 9% te sektorskim politikama poput ukidanja viza za lukrativna azijska tržišta, usklađivanje školske godine s turističkim potencijalima i sveukupni fokus države na poticanje održivosti i uvođenja zelenih tehnologija i proizvoda u turističku ponudu. U Grčkoj je Institut udruženja grčkih turističkih poduzeća (INSETE) razvio nekoliko studija razvoja turizma u kontekstu izlaska iz krize. U studiji o javnih ulaganjima (INSETE, 2020) se naglašava važnost državnog ulaganja u infrastrukturu, pogotovo povezivanje prometne mreže i potrebnim investicijama u Atensku luku, kao i dovršavanje projekta metroa i povezanosti zračne luke u Thessalonikiju. Također se spominju i važnost nadogradnje komunalne infrastrukture, kao i povećanje kapaciteta cestovnog prometa pogotovo propusnosti graničnih prijelaza. U strategiji digitalne transformacije (INSETE, 2021) spominju se prioriteti poput kreiranja Data Huba koji bi služio za pohranu i analizu velikog broja podataka o preferencijama turista, optimizaciju upravljanja imovinom te projiciranje potražnje. Uz to se spominje razvoj digitalnog identiteta koji bi objedinio sve potrebne podatke o turistima na jednom mjestu poput ukrajnih propusnice, potvrda o cijepljenju i slično. Razvoj pametnih destinacija uključuje kompletnu interakciju s gostom u online okruženju te podizanje kvalitete usluge kroz umjetnu inteligenciju te ostale proizvode dodane vrijednosti koji bi se uključili u

ponudu. Na sličan način se preporučuje i poticanje pametnih modela poslovanja, odnosno uključivanja digitalne tehnologije u analitiku poslovnih procesa poput pametnih sistema upravljanja imovinom te prihodima, ali i automatizaciju te ubrzavanje procesa interakcije s turistima na primjer u zračnim lukama. Za kraj se naglašava važnost obrazovanja i treninga zaposlenika turističkih poduzeća u novim tehnologijama te mogućnost stručnog usavršavanja. Još jedan važan izvor strateškog promišljanja budućnosti turizma su Nacionalni planovi oporavka i otpornosti koje su države članice izradile kako bi implementirali elemente Next Gen EU programa pomoći. Hrvatski je prioritet razvoj održivog, inovativnog i otpornog turizma (Vlada RH, 2021). Kroz komponentu regionalne diverzifikacije i specijalizacije planira se uložiti oko 930 milijuna kuna u kreiranje turističkih proizvoda dodane vrijednosti. Važni projekti uključeni u komponentu su razvoj e-Turizma, projekta digitalizacije sektora turizma, upoznavanje s europskom metodologijom praćenja i statističke podrške održivom turizmu, kao i ulaganja u zelenu, niskougličnu infrastrukturu u sektoru turizma. Također se planira dodatno investirati u etno, kulturni turizam, prirodnu baštinu i ostale oblike održivog turizma pretežito u kontinentalnom dijelu Hrvatske, a neki od oblika turizma koji će se poticati su wellness turizam, kongresni te sportski i outdoor turizam. Osim toga, komponenta jačanja održivosti i poticanja zelene i digitalne tranzicije poduzetnika planira s milijardu i 250 milijuna kuna podržati ulaganja u zelenu i održivu tehnologiju i izgradnju, kao i kružni model gospodarstva te zbrinjavanja otpada nastalog turističkom aktivnosti. Poduzetnici će također moći aplicirati da bi unaprijedili svoje poslovanje kroz digitalnu tranziciju te podignuli efikasnost poslovanja. Također će se izraditi Strategija za održivi razvoj turizma po prvi puta. Slovenija je također veliki naglasak stavila na razvoj turizma u Planu oporavka i otpornosti (Vlada Republike Slovenije, 2021). U komponenti vezanoj za održivi razvoj turizma uključujući kulturnu baštinu planira se uložiti 127 milijuna eura od čega više od polovice na razvoj smještajnih kapaciteta i podizanja standarda usluge. Skoro 50 milijuna eura će se uložiti u razvoj i revitalizaciju kulturne baštine, dok će preostalih 10-tak milijuna biti uloženo u razvoj infrastrukture i prirodnih atrakcija. U sklopu reformi sektora donijet će se Strategije za digitalnu transformaciju te održivi razvoj i master planovi koji podržavaju razvoj makro destinacija. Naglasak plana je također na zelenoj i digitalnoj tranziciji kao i podizanju kvalitete ponude i usluge i turizmu dodane vrijednosti.

U ovom se poglavlju analizirao utjecaj krize uzrokovane Covid-19 na turistički sektor. Ovaj je sektor jedan od najpogođenijih dijelova gospodarstva te su zbog toga države snažno reagirale kako bi osigurale likvidnost i opstojnost poslovanja. S druge strane, poduzeća i dionici na tržištu

su također prolazili kroz period restrukturiranja i kriznog upravljanja kako bi prebrodili krizu. Budućnost sektora promatrane zemlje vide u zelenoj i digitalnoj tranziciji kao i poticanju održivog turizma koji bi bio otporniji na šokove.

5 ZAKLJUČAK

Pandemija COVID-19 je najveći suvremeni šok na gospodarsku aktivnost i ekonomska kretanja. Jedan od najpogođeniji sektora gospodarstva je upravo sektor turizma zbog baziranosti na mobilnosti, ovisnosti o potrošačkom sentimentu i osjećaju sigurnosti te potrebe za velikim brojem društvenih kontakata u značajnom dijelu industrije. Zbog globaliziranosti suvremene ekonomije te velike otvorenosti gospodarstava, pandemija je imala iznimno velik utjecaj u usporedbi s prijašnjim javnozdravstvenim izazovima zaraznih bolesti. Osim toga, reakcija velike većine zemalja je aktivno onemogućavala ekonomsku aktivnost kroz mjere i zatvaranja kako bi se osiguralo zdravlja građana. Efikasnost državne intervencije je problematizirana iz perspektive političke ekonomije te međusobne interakcije interesnih skupina i vlasti u cilju poboljšanja gospodarske situacije i smanjivanja posljedica pandemije. Iako postoje razlike unutar ekonomske teorije o percipiranoj efikasnosti državne intervencije u gospodarstvu tijekom recesija i pada gospodarske aktivnosti, države su se tijekom pandemije gotovo bez iznimke odlučile na aktivnu intervencionističku ulogu podržavanja ekonomije i sektora turizma. Države su turističkom sektoru te gospodarstvu u cjelini omogućile izdašne mjere zadržavanja i subvencioniranja zaposlenosti, podržavanja likvidnosti, a ponekad i solventnosti poduzeća. Takvu politiku su pratile i monetarne vlasti relaksacijom uvjeta poslovanja za komercijalne banke te vlastitim operacijama na tržištu. Osim toga, velik broj država je poreznim rasterećenjima te subvencioniranjem potrošnje pokušavao potaknuti agregatnu potražnju za turističkim uslugama. Iako se s odmakom pandemije te dostupnošću cjepiva i relaksacijom nekih mjera nazire oporavak u sektoru, on je još uvijek pod velikim upitnikom daljnjih pandemijskih kretanja, poput pojave novih varijanti COVID-19 te učinkovitosti cjepiva. Države, poduzeća te sektor u cjelini se treba aktivno prilagođavati kako bi turizam postao zeleniji, otporniji, održiviji te iskoristio nove potencijale tehnološkog i digitalnog napretka i omogućio daljnji razvoj sektora. Potencijal za sektor je velik i građani, ali i poslovni akteri, su spremni i željni putovanja te turističkih usluga nakon prolongiranog perioda odricanja, međutim u bližoj budućnosti sektor će se i dalje suočavati s vjerojatno smanjenom potražnjom u odnosu na pretpandemijske razine, visokom razinom nesigurnosti te značajno smanjenom profitabilnošću, likvidnošću, a u nekim slučajevima i opstojnošću poslovanja.

Popis literature

1. Alfani, G. i Murphy, T.E. (2017). Plague and Lethal Epidemics in the Pre-Industrial World. *The Journal of Economic History*, 77(1),. str.314–343.
2. Alfani, G. i Percoco, M. (2019). Plague and long-term development: the lasting effects of the 1629–30 epidemic on the Italian cities. *The Economic History Review*, 72(4),. str. 1175–1201.
3. Asquith, B. J. (2020). What Can We Learn from the 1918 Pandemic? Careful Economics and Policy Lessons from Influenza. *Policy Paper No. 2020-022. Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute for Employment Research*,. str. 2 – 22.
4. Attica Group (2021) Ανωνυμος εταιρια συμμετοχων. Atena: Attica Group
5. Auerbach, A. i Gorodnichenko, Y. (2012) Fiscal Multipliers in Recession and Expansion. *NBER Chapters, in: Fiscal Policy after the Financial Crisis*, str. 63-98.
6. Autohellas (2021) Όμιλος Autohellas Αποτελέσματα 4 ου Τριμήνου & Έτους 2020. Atena: Attica Group
7. Barro, R., Ursúa, J. I Weng, J. (2020). The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the “Spanish Flu” for the Coronavirus’s Potential Effects on Mortality and Economic Activity. *NBER Working Paper 26866*,. str. 3-18.
8. Bell, C. & Lewis, M. (2004) The Economic Implications of Epidemics Old and New. *World Economics*,. vol. 5 (4), str. 137-174.
9. Blanchard O.J. (1991) Neoclassical Synthesis. U: Eatwell J., Milgate M., Newman P., ur. *The World of Economics*. London: Palgrave Macmillan UK, str. 504 – 511.
10. Bluwstein, K., i Canova, F. (2016). Beggar-thy-neighbor? : the international effects of ECB unconventional monetary policy measures. *International Journal of Central Banking*, 12, str. 69-120.
11. Boettke, P. i Powell, B. (2021). The political economy of the COVID -19 pandemic. *GMU Working Paper in Economics No. 21-02*,. str. 1 – 33.
12. Boomkamp, N. i Vermolen, N. (2021). Crisis management: The response of a small Dutch hospitality company during the COVID-19 pandemic. *Research in Hospitality Management*, 11:2, str. 159-164.
13. Börner, L. i Severgnini, B. (2021). Measuring and Comparing Economic Interaction Based on the Paths and Speed of Infections: The Case Study of the Spread of the Justinianic Plague

and Black Death. u Verboven K. (ur.) , *Complexity Economics: Building a New Approach to Ancient Economic History*, Palgrave Macmillan, str. 327-356.

14. Bouwer, J., Saxon S., i Wittkamp, N. (2021). Back to the future? Airline sector poised for change post-COVID-19 [online]. New York: McKinsey. Dostupno na: <https://www.mckinsey.com/industries/travel-logistics-and-infrastructure/our-insights/back-to-the-future-airline-sector-poised-for-change-post-covid-19> [Pristupljeno 28.9.2021.]
15. Brahmabhatt, M. i Dutta, A. (2008) On SARS Type Economic Effects During Infectious Disease Outbreaks. *Policy Research Working Paper; No. 4466. World Bank*, str. 2-21.
16. Brainerd, E. i Siegler, M. (2003), The Economic Effects of the 1918 Influenza Epidemic. *No 3791, CEPR Discussion Papers*,. str. 3 – 30.
17. Breier, M., Kallmuenzer, A., Clauss, T., Gast, J., Kraus, S., i Tiberius, V. (2021). The role of business model innovation in the hospitality industry during the COVID-19 crisis. *International Journal of Hospitality Management*, 92, str. 2 – 10.
18. Burdekin, R.C.K. (2020). Death and the stock market: international evidence from the Spanish Flu. *Claremont McKenna College Robert Day School of Economics and Finance Research Paper No. 3697612*,. str.1–9.
19. Burriel, P., i Galesi, A. (2018). Uncovering the heterogeneous effects of ECB unconventional monetary policies across euro area countries. *European Economic Review*, 101, str. 210–229.
20. Carillo, M.F. i Jappelli, T. (2021). Pandemics and regional economic growth: evidence from the Great Influenza in Italy. *CSEF Working Papers 568, Centre for Studies in Economics and Finance (CSEF)*,. str. 1 – 18.
21. CBS, Statistički ured Nizozemske baza podataka. dostupno na URL: <https://www.cbs.nl/en-gb/onze-diensten/open-data/statline-as-open-data>. [Pristupljeno 28.9.2021.]
22. Charumilind, S. et all. (2021). When will the COVID-19 pandemic end? [online]. New York: McKinsey. Dostupno na: <https://www.mckinsey.com/industries/healthcare-systems-and-services/our-insights/when-will-the-covid-19-pandemic-end> [Pristupljeno 28.9.2021.]
23. Chen, G., Phillips, M., Saxon, S., i Yu, J. (2021). China’s uneven travel recovery: Long road to international travel furthers domestic opportunities [online]. New York: McKinsey. Dostupno na: <https://www.mckinsey.com/industries/travel-logistics-and-infrastructure/our-insights/chinas-uneven-travel-recovery-long-road-to-international-travel-furthers-domestic-opportunities> [Pristupljeno 28.9.2021.]

24. Clarida, R., Galí, J. i Gertler, M. (1999). The Science of Monetary Policy: A New Keynesian Perspective. *Journal of Economic Literature*, 37(4), str.1661–1707.
25. Constantin, M., M., Saxon, S., i Yu, J. (2020). Reimagining the \$9 trillion tourism economy—what will it take? [online]. New York: McKinsey. Dostupno na: https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Industries/Travel%20Transport%20and%20Logistics/Our%20Insights/Reimagining%20the%209%20trillion%20tourism%20economy%20what%20will%20it%20take/Reimagining-the-9-trillion-tourism-economy_what-will-it-take-vF.pdf [Pristupljeno 28.9.2021.]
26. Coyne, C.J. , Duncan, T. i Hall, A. (2020)The Political Economy of State Responses to Infectious Diseases. *GMU Working Paper in Economics No. 20-30*, str. 2 - 25.
27. Dalata Hotel Group PLC (2021) Annual report & Accounts 2020. Dublin: Dalata Hotel Group PLC
28. DCU National centre for family business (2021) Surviving a Crisis as a Family Business An All-Ireland Study. Dublin: DCU National centre for family business
29. Dichter, A., M., Riedel, R. (2021). How air travel is evolving postpandemic [online]. New York: McKinsey. Dostupno na: How air travel is evolving postpandemic [Pristupljeno 28.9.2021.]
30. Duncan-Jones, R.P. (1996). The impact of the Antonine plague. *Journal of Roman Archaeology*, 9., str.108–136.
31. Eisenberg, M. i Mordechai, L. (2019). The Justinianic Plague: an interdisciplinary review. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 43(02), str.156–180.
32. Eser, F., i Schwaab, B. (2016). Evaluating the impact of unconventional monetary policy measures: Empirical evidence from the ECB's Securities Markets Programme. *Journal of Financial Economics*, 119(1), str. 147–167.
33. Eurofound Covid baza podataka. dostupno na URL: <https://www.eurofound.europa.eu/data/covid-19-eu-policywatch>. [Pristupljeno 28.9.2021.]
34. European Commission (2017) The Impact of Taxes on the Competitiveness of European Tourism. Bruxelles: Europska Unija
35. European Commission (2020) Tourism and transport in 2020 and beyond. Bruxelles: Europska Unija
36. Eurostat baza podataka. dostupno na URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/data/database>. [Pristupljeno 28.9.2021.]
37. Failte Ireland., (2021) *Key Tourism Facts 2019*. Dublin: Failte Ireland

38. Fan, E. X. 2003. SARS: Economic Impacts and Implications. *ERD policy brief, no. 15.*, str.1 -7.
39. Fatás, A. i Mihov, I. (2001) The Effects of Fiscal Policy on Consumption and Employment: Theory and Evidence. *CEPR Discussion Paper No. 2760*. C.E.P.R. Discussion Papers, str. 2 – 19.
40. Fatás, A. i Mihov, I. (2001). The Effects of Fiscal Policy on Consumption and Employment: Theory and Evidence. *CEPR, Discussion Paper, No.2760*,. str. 2 – 19.
41. Fratzscher, M., Lo Duca, M., i Straub, R. (2016). ECB Unconventional Monetary Policy: Market Impact and International Spillovers. *IMF Economic Review*, 64(1), str. 36–74.
42. Furman, J., Stiglitz, J., Bosworth, B., i Radelet, S. (1998). Economic Crises: Evidence and Insights from East Asia. *Brookings Papers on Economic Activity*, str. 1-135.
43. Galletta, S. i Giommoni, T. (2020). The Effect of the 1918 Influenza Pandemic on Income Inequality: Evidence from Italy. *SSRN Electronic Journal* [online]. Dostupno na: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3634793 [Pristupljeno 28.9.2021.]
44. Garrett, T.A. (2008). Pandemic Economics: The 1918 Influenza and Its Modern-Day Implications. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review* 90(Mar),. str. 74 – 94.
45. Golja, T. (2021). The Behavior and Response of Regional Destination Management Organizations in the Two Recovery Phases of Tourism Destination Amid COVID-19 Pandemic: The Case of Croatia. *Revista Turismo Estudos & Práticas (RTEP)*, 10 (1), str. 1-18.
46. Gong, D., Jiang, T. i Lu, L. (2020). Pandemic and bank lending: Evidence from the 2009 H1N1 pandemic. *Finance Research Letters*, vol. 39,. str 2 – 4.
47. Goodfriend, M. i King, R.G. (1997). The New Neoclassical Synthesis and the Role of Monetary Policy. *NBER Macroeconomics Annual*, 12,. str. 231–283.
48. Gordon, R.J. (1990). What Is New-Keynesian Economics?. *Journal of Economic Literature*, 28(3),. str.1115–1171.
49. Grčka narodna banka baza podataka. dostupno na URL: <https://www.bankofgreece.gr/en/statistics/external-sector>. [Pristupljeno 28.9.2021.]
50. Herrera, H., i Ordoñez, G. (2020). The political economy of pandemics. *SSRN* [online],. Dostupno na: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3613256 [Pristupljeno 28.9.2021.]
51. Hrvatska narodna banka baza podataka. dostupno na URL: <https://www.hnb.hr/statistika/statisticki-podaci/sektor-inozemstva/platna-bilanca>. [Pristupljeno 28.9.2021.]

52. Hrvatska turistička zajednica., (2021) *Informacija o statističkim pokazateljima turističkog prometa - kolovoz 2021. - - siječanj - kolovoz 2021. -*. Zagreb.: Hrvatska turistička zajednica
53. INSETE (2020) Επενδύσεις σε Δημόσιες Υποδομές για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας του τουριστικού τομέα Σύνοψη. Athens: INSETE
54. INSETE (2021) Ψηφιακός μετασχηματισμός του ελληνικού τουρισμού. Athens: INSETE
55. James, S. i Sargent, T. C. (2006). The economic impact of an influenza pandemic. *Canada Department of Finance*,. str. 2 – 17.
56. Jedwab, R., Jedwab J., Noel D. i Koyama, M. (2020). The Economic Impact of the Black Death. *GMU Working Paper in Economics No. 20-45*,. str. 1 – 53.
57. Karlsson, M., Nilsson, T. i Pichler, S. (2014). The impact of the 1918 Spanish flu epidemic on economic performance in Sweden. *Journal of Health Economics*, 36,. str.1–19.
58. Krishnan V., Rivas D., i Saxon S. (2021). A travel boom is looming. But is the industry ready? [online]. New York: McKinsey. Dostupno na: <https://www.mckinsey.com/industries/travel-logistics-and-infrastructure/our-insights/a-travel-boom-is-looming-but-is-the-industry-ready> [Pristupljeno 28.9.2021.]
59. Kukanja, M., Planinc, T., i Sikošek, M. (2020). Crisis Management Practices in Tourism SMEs During the Covid-19 Pandemic. *Organizacija*, 53, str. 346 - 361.
60. Lamps Hellenic Hotels S.A. (2021) Annual financial report 2020. Atena: Lamps hellenic hotels S.A.
61. Laxminarayan, R. i Malani, A. (2011). Economics of Infectious Diseases. *The Oxford Handbook of Health Economics*, str.188–205.
62. Lee, J.-W. i McKibbin, W.J. (2004). Globalization and Disease: The Case of SARS. *Asian Economic Papers*, 3(1),. str.113–131.
63. Linnemann, L. i Schabert, A. (2003). Fiscal Policy in the New Neoclassical Synthesis. *Journal of Money, Credit and Banking*,. 35(6), str.911–929.
64. Littman, R.J. i Littman, M.L. (1973). Galen and the Antonine Plague. *The American Journal of Philology*, 94(3), str.243 – 255.
65. Maistra d.d. (2021) Godišnje izvješće i izvješće neovisnog revizora 31. prosinca 2020. Rovinj: Maistra d.d.
66. McKinsey (2021). Nine scenarios for the COVID-19 economy [online]. New York: McKinsey. Dostupno na: <https://www.mckinsey.com/business-functions/strategy-and-corporate-finance/our-insights/nine-scenarios-for-the-covid-19-economy> [Pristupljeno 28.9.2021.]

67. Meier, M. (2016). The “Justinianic Plague”: the economic consequences of the pandemic in the eastern Roman empire and its cultural and religious effects. *Early Medieval Europe*, 24(3),. str.267–292.
68. OECD baza podataka. dostupno na URL: <https://data.oecd.org/>. [Pristupljeno 28.9.2021.]
69. OECD Covid baza podataka. dostupno na URL: <https://www.oecd.org/coronavirus/country-policy-tracker/>. [Pristupljeno 28.9.2021.]
70. One Planet Sustainable Tourism Programme (2020) One Planet Vision for a Responsible Recovery of the Tourism Sector. Madrid: World Tourism Organisation (UNWTO)
71. Page, S., Song, H. i Wu, D.C. (2011). Assessing the Impacts of the Global Economic Crisis and Swine Flu on Inbound Tourism Demand in the United Kingdom. *Journal of Travel Research*, 51(2),. str.142–153.
72. Paul, R. i Pal, J. (2020). A detailed history of pandemics. *Journal of the Indian Medical Association*, vol. 118, no. 05,. str. 45 – 66.
73. Pavlatos, O., Kostakis, H., i Digkas, D. (2021). Crisis management in the Greek hotel industry in response to COVID-19 pandemic. *Anatolia*, 32:1, str. 80-92
74. Plava Laguna d.d. (2021) Godišnji izvještaj 2020. godina. Poreč: Plava Laguna d.d.
75. Publications Office of the European Union (2021) The EU’s 2021-2027 long-term Budget and NextGenerationEU. Luksemburg: Europska Unija
76. Qiu, W., Rutherford, S., Mao, A. i Chu, C. (2017). The Pandemic and its Impacts. *Health, Culture and Society*,. vol 9, str. 1-11.
77. Rassy, D. i Smith, R.D. (2013). The economic impact of H1N1 on Mexico’s tourist and pork sectors. *Health Economics*, 22(7),. str .824–834.
78. Romer, P. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), str. 1002-1037.
79. Ryan, K.J. i Ray, C.G., ur. (2004) *Sherris Medical Microbiology* (4. izd.). Zagreb: McGraw Hill. str. 525–28.
80. Ryan, M.E. (2013). Allocating infection: the political economy of the swine flu (h1n1) vaccine. *Economic Inquiry*, 52(1),. str. 138–154.
81. Samuelson, P.A. i Nordhaus, W.D. (2010). *Economics*. Boston, Mass: McGraw-Hill.
82. Sarris, P. (2002). The Justinianic plague: origins and effects. *Continuity and Change*, 17(2),. str.169–182.
83. Sava d.d. (2021) Letno poročilo 2020. Ljubljana: Sava d.d.

84. Scheidel, Walter. (2009). Roman Wellbeing and the Economic Consequences of the 'Antonine Plague'. *SSRN Electronic Journal*. [online]. Dostupno na: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1442584 [Pristupljeno 28.9.2021.]
85. Siu, A. i Wong, Y.C.R. (2004). Economic Impact of SARS: The Case of Hong Kong. *Asian Economic Papers*, 3(1),. str.62–83.
86. Službeni glasnik Europske Unije (2020) Temporary framework for state aid measures to support the economy in the current covid-19 outbreak. Bruxelles: Europska Komisija
87. Starke, P., Kaasch, A. i van Hooren, F. (2014). Political Parties and Social Policy Responses to Global Economic Crises: Constrained Partisanship in Mature Welfare States. *Journal of Social Policy*,. vol. 43(2), str. 225-246.
88. Statistik Austria, Statistički ured Austrije baza podataka. dostupno na URL:https://www.statistik.at/web_en/statistics/Economy/tourism/index.html. [Pristupljeno 28.9.2021.]
89. Statistik Austria., (2020) *Tourismus in Österreich Ergebnisse der Beherbergungsstatistik*. Beč: Statistik Austria
90. SURS, Statistički ured Republike Slovenije baza podataka. dostupno na URL: <https://pxweb.stat.si/SiStat/en/Podrocja/Index/155/tourism>. [Pristupljeno 28.9.2021.]
91. Taylor R.B. (2008) Diseases That Changed History. In: White Coat Tales. *Springer*, New York, NY.
92. Tourism Recovery Taskforce (2020) Tourism Recovery Plan. Dublin: Government of the Republic of Ireland
93. Union Hoteli d.d. (2021) Letno poročilo 2020. Union Hoteli d.d.
94. Valamar Riviera d.d. (2021) Godišnje izvješće 2020. Poreč: Valamar Riviera d.d
95. Velde, F. (2020). What Happened to the US Economy During the 1918 Influenza Pandemic? A View Through High-Frequency Data. FRB of Chicago Working Paper,. vol. 2020-11, str. 1 – 32.
96. Verick, S. i Islam, I. (2010).The Great Recession of 2008-2009: Causes, Consequences and Policy Responses. *IZA Discussion Paper No. 4934*, str. 1 – 38.
97. Vienna Insurance Group (2021) Group Annual Report. Vienna: Vienna Insurance Group
98. Vlada Republike Hrvatske (2021) Nacionalni plan oporavka i otpornosti 2021. – 2026. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske
99. Vlada Republike Slovenije (2021) Recovery and Resilience Plan. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije

100. World Tourism Organisation (2009) Roadmap for recovery tourism & travel: a primary vehicle for job creation and economic recover. Madrid: World Tourism Organisation (UNWTO)
101. World Tourism Organisation (2020) Priorities for tourism recovery. Madrid: World Tourism Organisation (UNWTO)

Popis grafikona

Grafikon 1: <i>Kvartalni postotak javnog duga u odnosu na BDP</i>	<u>3237</u>
Grafikon 2: <i>Mjesečna stopa nezaposlenosti, ILO metodologija</i>	<u>3338</u>
Grafikon 3: <i>Indeks ekonomskog sentimenta</i>	<u>3439</u>
Grafikon 4: <i>NKD 55 djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane, zaposleni u tisućama</i>	<u>3844</u>

Popis tablica

Tablica 1: <i>Kvartalna stopa promjene BDP-a u odnosu na prethodno razdoblje</i>	3136
Tablica 2: <i>Turistički dolasci i noćenja po mjesecima, u % (2019=100%)</i>	3540
Tablica 3: <i>Financijski pokazatelji poduzeća iz sektora turizma u promatranim zemljama (mil. Eur, mil. kn za hrvatska poduzeća, %)</i>	4046

Životopis studenta

Lovro Šprem rođen je 17.11.1995. u Zagrebu. Nakon završetka osnovnoškolskog obrazovanja u OŠ Otok, upisao je Prvu Gimnaziju u Zagrebu. U sklopu srednjoškolskog obrazovanja sudjelovao je u međunarodnoj razmjeni učenika i pohađao Woodberry Forest School, VA u Sjedinjenim Američkim Državama u trećem razredu. Nakon mature, završio je Preddiplomski studij Ekonomije na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu cum laude te je jedan semestar bio na studentskoj razmjeni na WU Sveučilištu u Beču u sklopu programa CEEPUS. Nakon toga upisuje Diplomski studij Analize i poslovnog planiranja također na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu u sklopu kojeg odraduje jedan semestar na Complutense sveučilištu u Madridu u sklopu razmjene ERASMUS. Aktivno se služi engleskim i španjolskim, a pasivno francuskim i njemačkim.